

83.3(2-рус)7
Л18

кар: 4445
↓

АНА ЛИТЕРАТУРА

5

Т

АНА ЛИТЕРАТУРА

V классха
окъуу китаб

АЛТЫНЧЫ ЧЫКЪГЪАНЫ

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
Область управлениеси бегитгенди*

КОМПЬЮТЕРНИЙ ЭКСПЕРТ-ГЛАВ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМИО
ЧЕРКЕССК 1990

83.3(2-рус)7-

83.3 (Кар.) Я 72
Л 18

Джыйышдыргъанла: ЛАЙПАНЛАНЫ Къазий,
СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат, ХУБИЙЛАНЫ Магомет

Рецензентле: Гочияланы С. А., Ездееланы Т. К.-М., Хапаланы З. Х.

Джарашдыргъан художник Крицкий Н. Г.

ЛИТЕРАТУРА ТЕРМИНЛЕНИ СЕЗЛЮГЮ

Гипербола — гипербола (уллу этиб айтыу).

Загадка — эл берген джомакъ (элбер).

Олицетворение — бетлеу.

Повествование — хапарлау.

Пословица — нарт сёз.

Рассказ — хапар.

Ритм — ритм (ёлче).

Рифма — рифма.

Сказка — джомакъ, таурух.

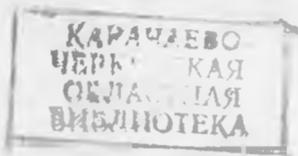
Сравнение — тенгleshдириу.

Строфа — строфа (тизгин бёлек).

Фольклор — фольклор (халкъны аууз чемерлиги).

Эпитет — эпитет (белгилеу).

Кар: 4445

Л 4306020000-72
М 159 (03)-89 91-90

ISBN 5-7644-0303-0.

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1990

КИТАБ ДЖАШАУ НЁГЕРДИ

Билимли, адебли, иги адам болургъа ким суюмейди!

Алай эсе, сизге ышангылы, ёмюрлюк джёнгер китабды. Дуняда эм сейирлик затланы бириди ол. Суюсенг, таурух айтыр, суюсенг, эл берген джомакъ бла сагъышландырыр, суюсенг, нарт сёз келтириб ойландырыр, суюсенг, джырлаб къууандырыр, нени суюсенг, аны юсюнден хапар айтыр.

Китабны, инсанча, кёзю, башы, аягъы, къулагъы, тили, джаны барды. Китабны кёзю бла къараб, ётген ёмюрледе ата-бабаланы къалай джашагъанларын билебиз.

Китабны акъыллы башы барды, аны акъылы, оюмлары бир тёлуден бир тёлуге кечюб барадыла.

Китабны аякълары барды. Алай болмаса, ол заманны кёпюрлеринден къалай ётерик эди, бизни джууукъ эмда узакъ къраллагъа къалай элтирик эди? Андан джюрюшлю зат бармыды дуняны юсюнде?

Китабны къулагъы барды: зштген затын ол унутмайды, ариу сакълайды.

Китабны кесини энчи тили барды. Ол сабийге сабийча, къартха къартча сёлешеди.

Китабны джаны барды. Джаны болмаса, ол бизни къыйнамаз эди неда къууандырырча сезимле къозгъамаз эди.

Ол себеден, китаб бла шох болгъан, би-

лим алыб, Ата джуртун, хилкъын бек сюерикди, шохха шохлукъ, душманнга джаулукъ этерикди. Китаб бизге ёмюрлюк нёгерди, шохду, устазды.

Ол алимлеге, джазыучулагъа, художниклеге тюбетирикди бизни, ушакъ этгенлей, оноулашханлай турлукъбуз. Огъурлу ишлеге юретирикди.

Ачыгъыз китабны бетлерин! Огъур бла ачыгъыз, сёлешигиз, адамлыкъ ючюн кюрешигиз, бизни эркин Совет къралда джашауну ашхылыгъын багъалатыгъыз!

Аллыбызда келлик джарыкъ кюнлеге — коммунизмге таукел атлагъыз, Ата джурт джашнар ючюн, аямагъыз къарыуну. Билим деген зат кючдю. Китабны тамаша кючюнден Ата джуртну, бютеу дунияны башын ауларгъа боллукъсуз. Генгизлеге тюшерге, джудузлагъа чыгъаргъа, башха планеталагъа джолоучу болургъа амал табарыкъсыз. Кёб окъугъуз. Бир китаб акъыл тёбеди. Талай китаб билим тауду. Билим таугъа ёрлегиз! Джолугъуз джарыкъ болсун, кенг болсун!

Сюйюнчланы Азамат

БИДЖИЛАНЫ АСХАТ

(1900—1958)

АНА ТИЛ

Патчах оноу¹ ана тилде
Миллетлени окъутмаед,
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликин къурутмаед.

Ууакъ халкъла бара элле
Абынганлай-сюрюнгенлей,
Тугмакълыкъда джашай элле,
Къыйналыб, төрт бюгюлгенлен.

Кенгеш оноу² ана тилде
Миллетлеге тенглик берди.
Кеси тилинде хар кимге
Окъур кибик кюпле келди...

Ана тилде биз къаджыкъмай
Окъуу, билим алабыз,
Ленин элтген джолдан таймай,
Коммунизмге барабыз.

- 1. Патчахлыкъны заманында таулу халкъла къалай джашагъандыла?
- 2. Таулула баш эркинликни, ана тилде окъургъа тенгликни къачан табахандыла?
- 3. Назмуну азбар этигиз.

¹ Оноу — власть деген маънада айтылганды былайда.

² Кенгеш оноу — Совет власть.

КЪАРАЧАЙ ФОЛЬКЛОРДАН

ФОЛЬКЛОРНУ ЮСЮНДЕН

Эртде заманлада халкъда китаб чыкъмагъанды, радио сёлешмегенди, кино, театр, телевизор болмагъанды. Аланы барысыны орнуна нарт таурухла, джомакъла, джырла, таурухла, нарт сёзле, эл берген джомакъла джюрюгендиле. Биз алагъа «фольклор» неда «халкъны аууз чемерлиги» дейбиз.

Фольклор чыгъармала халкъда джазма, литература болмагъан заманда этилгендиле, аланы этген адамла окъуй-джаза билмегендиле. Фольклор чыгъармаланы кимле этгендиле деген соруугъа джууаб этмеклик къыйынды. Аланы бириши джарашдыргъан аллында бирер адам болса да, башхала ардан кёллерине келгенин къошхан, къоратхан да этгендиле. Бир къауум джыршы, джомакъны, нарт таурухну тюрлю-тюрлю вариантлары болгъаны аны ючюндю. Ол себебден биз фольклор чыгъармала бютеу халкъныкъыдыла, аланы халкъ этгенди дейбиз, алагъа биз «халкъны аууз чемерлиги» деб да аны ючюн айтабыз. «Фольклор» деген сёз инглиз тилде «халкъ оюм» деген магъананы билдиреди.

Нарт таурухланы, джомакъланы асламысына иш бошалгъандан сора кечеледе айтхандыла, джырланы уа не заманда да джырлагъандыла: тойда, оюнда, келин келген джерде — не тюрлю да къууанчда. Джырны джангыз адам кеси да джырлагъанды: малчы — сюрюу ызындан айлана, кече гёзет эте, джолоучу — ат бла, арба бла кетиб бара.

Китабла чыгъыб тебрегенли, нарт таурухла, джомакъла джангы этилиб къошулмайдыла, джырла, нарт сёзле, эл берген

джомакъла уа бизни заманыбызда да халкъны ичинде этилгенлей турадыла.

Эртде этилген фольклор чыгъармалада кыйын джашаудан тюзлюк, тенглик, эркин джашаугъа чыгъаргъа халкъны термилгени кёрюнеди. Фольклор чыгъармаланы окъугъан адам халкъны эндиге дери не болумда, къалай джашай келгенин билликди.

Нарт таурухланы, джомакъланы сабийле бир-бирине да айтхандыла, асламысына аланы сабийлеге джылы келген къарт адамла айтхандыла.

Джюзле бла джылланы ичинде этилген къарачай фольклор чыгъармала XIX ёмюрню аягъына дери джыйылмагъандыла, не китаб болуб чыкъмагъандыла, басмаланмагъандыла, неда аланы юсюнден киши джукъ джазмагъанды. XIX ёмюрню аягъында уа фольклор чыгъармала бла фольклорну юсюнден статьяла орус тилде басмаланыб тебрегендиле.

Улду Октябрь социалист революциядан бери нарт таурухла, джомакъла, джырла, нарт сёзле энчи китаб болуб да чыкъгъандыла, гюрлю-гюрлю джыйымдыкъ китабла да басмалангандыла. Фольклорну юсюнден талай китаб джазылгъанды.

● 1. Фольклор чыгъармала, унутулуб къалмай, эндиге дери къалай джестгендиле?

2. Фольклор чыгъармала джашауда къалмай орун алгъандыла?

3. Джомакъла, джырла бюгюн бизге не бла багъалдыла?

4. Къайсы джомакъланы, джырланы, эл берген джомакъланы, нарт сёзлени билесиз?

ДЖОМАҚЪЛА

Джомакъла халкъда бек эртдеден бери айтыладыла, кеслери да кёб затланы юсюнден этиледиле. Сёз нени юсюнден барса да, джомакъланы барында болгъан энчи ышанла бардыла. Сёз ючюн, хар джомакъ «эртде-эртде» деб башланады, сора хар джомакъны ахырында, «аны кёрмегенибиз кибики, ауруу-талау кёрмей къалайыкъ» деб айтылады. Хар джомакъда дегенча тюзлюк ючюн кюрешгенле кёбюсюне джалчыла, джарлыла, кеси

кыйыны бла джашагъанла боладыла. Терсликни адамлары уа асламысына байла, бийле, ханла, дин башчыла боладыла. Джомакъны тюз ахырына дери кюреш не бла бошаллыгы белгили болмай турады, сора эм ахырында тюзлюк хорлайды, терс терслигине тюбейди, болум хар кимге да ачыкъ болады. Ахырында тюзлюкню хорлагъаны къачан болса да бир тенглик, тюзлюк джашау ачылыр деб халкъны ышаниганына шагъатлыкъ этеди. Джомакъланы кёбюсюнде эм кёб айтылгъан сан — ючдю. С ёз ючюн, ханны юч кызы болады да, акъылы, тюз иннети бла эм гитчеси онглуду, юч кюёуде — гитче кюеу. Бир кишини юч джашы барды да, не джаны бла да гитче къарнаш баш болады. Бир иш ючюн кюреш баргъан заманда, биринчи, экинчи кере иш этилмей къалыргъа болады, ючюнчю кере уа иш этилмей къалмайды. С ёз ючюн, «Джашчыкъ бла кёсе» деген джомакъда кёсеге юч кере барадыла, «Айю бла къарт» деген джомакъда ким терс, ким тюз болгъанын айю бла къарт юч кере ючёуленнге сорадыла.

Къарачайда хан болмагъанды, алай болса да бек эртде заманда къарачайлыланы ата-бабалары ханланы артыкълыкъларын сынагъанларына сёз джокъду. Кёб джомакъда хан айтылады. «Хансыз джомакъ болмаз» деб парт сёз барды.

Ханла игилик излемегендиле, ол себебден джомакълада ханлагъа къаршчылыкъ да уллуду. Джомакълада джаныуарла да асламысына эки къауумгъа юлешинедиле. Джартысы терсликни тутады, джартысы да — тюзлюкню. Айю, джылан, сарыубек дегенча джаныуарла терсликни джакълайдыла. Аланы юсю бла халкъ аманлыкъчыланы, ким да болсун, халкъгъа джашау бермегенлени суратлагъанды. Къоян, кийик дегенча джаныуарла, къой, ат дегенча юй хайуанла тюзлюк ючюн кюрешедиле. Тюлкю бир къауумлада уа терсликге къаршчыды. Бек кёб джомакъда эмегенле да айтыладыла. Эмегенле хар заманда адамлагъа заран саладыла, «суу башын кесген эмегенча» деб халкъда сёз джюрюйдю. Алай болса да тюзлюк ючюн кюрешген адамла санча эмегенлени хорлайдыла.

Джомакълада кёсе киши деб айтылады. Аны, халкъгъа заранлы, хыйлачы болгъаны себебли, адамла суймегендиле. Джомакълада бир зат бир затха бурулуу кёб тюбейди. С ёз

ючюн, адам не джаныуар, не кьанатлы болуб кьалыргъа болады. Джаныуарла адамлача да сёлешедиле. Адамны джауаугъа ойлашдыргъан, тюшондюрген джомакъла кёбдюле.

Джомакъланы кече айтхандыла, кюндюз джомакъ айтыу адет болмагъанды. Джомакъ айтабыз деб, ишни джарсытмайыкъ деб этгендиле алай. «Кюндюз джомакъ айтхан кийимсиз болур» деб нарт сёз барды. Джомакъла эпдиге дери аууздан ауузгъа кече келген эселе да, энди ала тюрю-тюрю китаблада басмаланадыла.

Халкыны ичинде уста джомакъ айта билгенле бусагъатда да кёбдюле.

- 1. Джомакълада кюреш не ючюн барады?
- 2. Джомакъ айтыуу джашауда не магъанасы барды?
- 3. Алада тюбеучю ышанла къайсыладыла?
- 4. Къартладан джомакъла джазыб алыгъыз.

КЪЫЗЧЫКЪ БЛА КЪОЗУЧУКЪ

(Джомакъ)

Эртде-эртде, фалай заман мындан алгъа, бир тау элде, бир юйдегиде ёксюз кызычыкъ бла аны ёксюз къарнашчыгъы джашагъандыла. Аланы аталары сау болгъанды, ёге аналары, огъурсуз къатын, сабийлени суймегенди. Хар заманда урушуб, туйюб тургъанды. Аталары, халиси къарыусуз болгъаны себбли, сабийчиклени кьоруулаялмагъанды. Алай бла джашай келгендиле. Къатынны эсине аман акъыл тюшгенди да, эрине:

— Не да эт, быланы мени кёзюм кёрмезча эт, алагъа ашатирыкъ табмагъа эдим да, кесим ашарыкъ да табха эдим, — дегенди.

Эри, къатынына джалыныб:

— Не этейим, джарлы сабийчиклени къайры атайым? — деб тыхсыгъанды.

— Не да эт, — дегенди къатын, — ол мени ишим тюлдю. Алай болмаса, мен аланы кесим кесерме...

Ол заманда дауургъа уянган джашчыкъ бла кызычыкъ

бу сёзлени эштгендиле. Аталары не кюрешсе да, огъурсуз къатын кесини айтханына аны бойсундургъанды.

Киши бла къатын отоугъа джукъларгъа кетгендиле. Сабийчиклени уа кёзлерине джукъу кирмегенди. Ала, ёлюмден къутулургъа мадар излеб, оноулашыб тебрегендиле. Сёлеше келгендиле да, къызчыкъ айтханды:

— Эртденбла, къобханлай, сен мени къобюрчегими алырса да, къачхан кибики этерсе, мен сени къуугъан кибики этерме да, элден тышына чыгъарбыз. Сора къачарбыз да бугъарбыз. Бир къутулсакъ а, огъурсуз къатын бизни табмаз, алай бла ёлюмден къутулурбуз.

Экинчи кюн алай этгендиле да элден чыкъгъандыла. Кёб джерни джюрюгендиле, ачдан, сууукъдан инджилиб, къарыусуз болгъандыла. Бир кюн кюнортада бир уллу сууну бойнуна джетгендиле.

— Суусабдан ёлеме, мындан ичейимми? — деб соргъанды джашчыкъ эгешчигине.

— Бу суудан ичгенле бузоучукъла боладыла. Былайтын тууарла ётгендиле. Сен бузоучукъ болуб къалсанг, мен не этерме?! Ичме, джаным, — дегенди къызчыкъ.

Джашчыкъ эгешчиги айтханын этгенди да ичмегенди.

Андан да ётуб, бара баргъандыла да, дагъыда аллай бир суугъа тюбегендиле. Джашчыкъ айтханды:

— Суусабдан ёлеме, мындан ичейимми?

Эгешчиги биягъынлай:

— Андан ичгенле тайчыкъла болуб къаладыла, сен тайчыкъ болуб къалсанг, мен не этерикме? — дегенди.

Джашчыкъ анга тынгылагъанды да ичмегенди.

Андан ары, бара барыб андан да гитчерек дагъыда бир суугъа тюбегендиле. Биягъы джашчыкъ суусабдан онгсуз болгъанды да, ичейим, деб тилегенди.

— Мындан ичгенле къозучукъла болуб къаладыла. Сен къозучукъ болуб къалсанг, мен не эгерме? Ичме, джаным, бир кесекчик тез, бусагъат башха суугъа джетерикбиз, — дегенди.

Джашчыкъ, суусабдан тезалмагъанды да, эгешчигине:

— Сен бара тур, мен бусагъат ызынгдан джетерме, — дегенди.

Къызчыкъ, анга ийнаныб, алгъа кетгенди. Джашчыкъ сууну джапына баргъанды да, узакъ джолда арыб, суусабын къандыра, суудан кѣб ичгенди. Суудан ичгенлей, ол къозучукъ болгъанды да къалгъанды. Алай а аны адам акъылы тюрлен-мегенди. Тарыгъыулу макъыра, къозучукъ къызчыкъны ызын-дан тебрегенди. Къозу макъыргъанны эштиб, къызчыкъ ызына айланыб къарагъанында, къарнашчыгъы къозучукъ болуб тургъанын кѣргенди.

Къозучукъну кѣйишуна къысханды, алайда олтуруб, кѣб джылагъанды. Алай болгъанлыкъгъа джарлы къызчыкъгъа не болушлукъ табыллыкъ эди! Къобханды, къозучукъну да бойнундан тутуб, джылай да бара, джылай да бара, ингирге бир тюзге келгенди.

Ол тюзню туура ортасында бир уллу алма терек болгъанды, аны тѣгерегинде уа тала, таланы къалын чегет къуршалаб тургъанды. Джаныуарладан къоркъгъандан къызчыкъ терекни башына чыкъгъанды. Бутакъладан, чапракъладан орун ишленди, къозучукъну да ары миндиргенди. Ала кече анда рахат джукълагъандыла.

Экинчи кюн танг аласына бир уллу аскер келиб, ол терекни тюбюнде тохтагъанды. Къызчыкъ аланы дауурларына уянганды. Уллу урушдан арыб келген аскерчиле, къабыргъалары джерге джетгенлей огъуна, къаты джукълагъандыла. Бираздан сора, джукъу бла арыгъанларына хорлатыб, къарауулла джукълагъандыла.

Къызчыкъ, аланы барысын кѣрюб, сейирсиниб, къараб тургъанды. Сора, аскерчиле джукълагъанлай, къызчыкъ терекден тюшгенди. Аланы азыкъларындан эртденлик аш этгенди. Ашны алай кѣюб, кесине, къозучукъгъа да ашарыкъ алыб, терекге мингенди. Аскерчиле уянгандыла, шхууурну кѣргендиле. Ашагъандыла. Амма, шхууурну ким этгенин билмей сейирсингендиле. Алай эте, талай кюню джашагъандыла.

Бир кюн къызчыкъ, эрикгенден терекни башына ѳрлей баргъанлай, анда ариу къызыл алмачыкъны кѣргенди. Алгъанды да алмачыкъны ашагъанды, экинчи кюнюе уа къызчыкъ ѳсюб уллу болуб уянганды. Джентил ѳсгенине сейирсингенди,

алай неден болганын а билмегенди. Аскерчиле джукълаб тургъанлай, бнягъылай шхуур этгенди, джылтыргъан кийимлерни джамагъанды, терекге ёрлегенди да кетгенди.

Аскерчиле сейирсинирге къалгъандыла: былагъа шхуур этген, кийимлерни джамагъан кимди, билмейдиле. Тёгерекни сакълагъан къарауулладан сора да, аскерни ичшиде къарауулла салгъандыла. Қыз а аны билмегенди да, терекден тюшоб келгенлей, ич къарауулла кёргендиле. Тутхандыла, ханны шатырына элтгендиле. Қызны хан бек джаратханды. Ол шатырызда адамланы къыстагъанды да, къызгъа айланыб:

— Арну къыз, мени юйюмде джашаргъа разымыса? — дегенди. Қыз, сагъышланыб:

— Мени тилегими къабыл этсенг, сен айтханы этерме, — дегенди.

— Ант этеме, джюрегинги къыйназма, — дегенди хан.

— Мени бир кюзучугум барды да, аны ёмюрге мени кыатымдан кетермей тутарынгы тилеймс, — дегенди.

— Бек ашхы, — дегенди хан.

Талай кюнден ханны кяласына баргъандыла. Ханна кяласына иги шагърей болгъандан сора, ол бир кюн суу бойнуна солургъа баргъанды. Ханга барыргъа кюсеб айланган бир обур кыз болгъанды. Ол аны ызындан марлаб тургъанды да, суу бойнуна келиб, аманлыкъ этер иннет бла айтханды:

— Ханна кыатышы бу кёлде джууунургъа керекди, кёлде джууунган адам аллахдан тилегин табады.

Ханна кыатыны, анга ийнаныб, тешингенди. Кёлню кыатына баргъанлай, обур, артындан тюртюб, суугъа атханды. Сора обур кыз, терк огъуна аны кийимлерин киийиб, ханна юйюне баргъанды. Ол ханна кыатынына асыры бек ушагъандан, хан да, кяалгъан адамла да джукъ сезмегендиле. Алай бла талай кюнню джашагъандыла. Ханна кыатынын обур суугъа атхан заманда кюзучукъ кыатларында болгъанды да, хар нени да кёрюб тургъанды. Алай а, мыдах макъыргъандан сора джукъ ангылаталмагъанды.

Обур кыатын, кюзучукъ билдириб кюяр деб, аны джюяр кыайгыгъа киргенди.

Бираздан сора обур хандан кюзучукъну кес, деб тилегенди. Хан сейирсингенди, алай а огъай демегенди. Ханна шапалары бычакъланы билеб тебрегендиле. Къарагъандыла да кюзучукъну табмагъандыла. Къарт шапа аны излей чыкыгъанды да, бир макъыргъан таууш эшгенди. Таууш чыкыгъан джанына баргъанды да, кюзучукъ суу бойнуна келиб, анда макъырыб, джылай тургъанын кёргенди. Ханна къарт шапасы кюй тилни билгенди да, кюзучукъну неле айтханын ангылагъанды. Кюзучукъ:

— Эгешчигим, обур мени кесерге хандан тилейди, ханна шапасы уа бычакъ билейди. Сени кюзучугъунгу кесиб кюядыла, ким болушсун?! — деб джылай эди.

Шапа, терк огъуна чабыб баргъанды да, аны хапарын ханга айтханды. Суу бойнуна келгендиле, къармакъла бла къармаб, ханна кыатыныны ёлююн табыб, суудан чыгъаргъандыла. Келтиргендиле да кяабырлада асырагъандыла. Экинчи

эртденбла хап къатыныны къабырына баргъанды. Аны юсюнде алтын терек битиб тургъанын кѳргенди да, юйюню ичине келтириб орнатханды.

Ол элде бир джарлы къатын, алтын терекден бир бутакъчыкъ тилей, ханнга келгенди. Алай болгъанлыкъгъа къызгъанч хан бермегенди.

— Тамырчыкълары юзюлюб къалгъан болурла, бар да къабырны юсюн къаз, табарса, — дегенди.

Джарлы къатын къаза-къаза, бек теренде бир гитче тамырчыкъны табханды, къууаныб, уллу къюбюрде асырагъанды.

Эртденбласында къобуб, къюбюрню ачса, анда бир ариу къыз джатыб тура. Къууаниганды.

Къоркъгъандан адамлагъа кѳргюзмгенди. Алай болса да, джарлы къатында бир ариу къыз джашагъанын эм алгъа джашла, аны ызы бла уа бютеу эл билгенди. Ол къызны кѳрюр ючюн, бютеу элни джашы, къызы джыйылгъандыла да той этгендиле. Къызны кѳргенле андан кѳзлерин алалмай къарагъандыла. Той эте келиб, солургъа тохтагъандыла. Ол заманда, эски адетде болуучусуча, кеслерини ѳмюрлеринде къулакълары эштген, не кѳзлери кѳрген хапарланы айта келгендиле, кѳзюу къонакъ къызгъа джетгенди, ол кесини хапарын бютеу къыйырындан тутуб айтханды.

— Мен аны керти айта эсем, ханны тахтасышы къатында тургъан къозучукъ, адам болуб, манга келсин, — дегенди.

Ол заманда юйню эшиклери ачылгъандыла, бир ариу джашчыкъ кириб, къызланы арасында олтуруб тургъан эгечине:

— Ой, мени эгешчигим, суйген эгешчигим, ма мен да келдим! — деб чабыб келиб, эгечини бойнундан къучакълары ала.

Андан экиси да, дуннягъа айтылгъан эгеч бла къарнаш болуб, ашаб-джашаб къалгъандыла. Ол джарлы къатынны кеслерине ана этгендиле.

Бир кюн юйлерини аллына юч садакъачы келгенди. Бир — къарыусудан ауа тургъан къарг киши, бири — ѳле тургъан къарт къатын, бири да — джашыракъ тишируу.

Алагъа садакъа берирге чыкъгъанында, къыз атасы бла ѳге анасын таныгъанды. Чыгъаргъанын аланы къапчыкъларына къуйгъандан сора, джюреги чыдамай:

— Атам! — деб кыарт кишини кыучакъларгъа чабханды. Ол заманда атасы аны таныгъанды да, этген кыатылыгы эсине туюшуб, кеси кесинден, кызындан да уялыб кыачханды. Ол кезюучюкден сора алагъа бир-бирин керюрге мадар болмагъанды, дейдиле.

Харам иннетли ёге ана бла заранчы обур, аманлыкъгъа хорлатхан ата, адам бетлерин ташлаб, кече сайын кенг сыртлада, кыарангы кыоллада ачдан, сууукъдан ёле, кёб заманланы ауанала болуб айлангандыла, дейдиле.

Джарлы кыатын а, кеси табмагъан джашы бла кызындан насыб табыб, джашаб кыалгъанды, дейдиле. Ма тюзлюк бла, кеси кыол кыйыны бла джашауну, харамлыкъ бла зорлукъну джер юсюнде джашау юлюшлери алайды, дейдиле. Аны кермегенибиз кибик, ауруу, талау да кермей кыалайыкъ.

- 1. Кыызчыкъ бла джашчыкъ нек эмда кыалай кыачхандыла?
- 2. Аскерчиле кыызчыкъ бла кыалай танышхандыла?
- 3. Бу джомакъда тюзлюк хорлагъаны кыалай керюнеди?
- 4. Обур кыатын этген зарандан хапар айтыгъыз.
- 5. Кызыны атасы бла ёге анасы садакъа джыя келгенлерини юсюнден айтыгъыз.

С ёзлюк и ш: *кюбюрчек, обур, ауана.*

БАТЫР ДЖАШЧЫКЪ

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир ёксюз джашчыкъ анасы бла бир элде джашагъанды.

— Анам, меннге бир бышлакъ кесек бер, — дегенди бир джолда ол анасына.

— Берейим, джашым, — дегенди анасы.

Джаш, бышлакъ кесекни алыб, суу бойнуна баргъанды. Ол заманда бир эмеген суугъа келе тургъанды. Джашчыкъ, эмегени кергенлей, бышлагъын алгъанды да сыгъыб тебрегенди. Эмеген, джашчыкъны не бла джубаннганына сейирсине, аны кыатына келгенди. Джашчыкъ сыкъгъанды да бышлакъдан суу чыгъаргъанды.

Ол заманда эмеген бек кьоркыгъанды. Джашчыкыны кьолундагы бышлакъ болгъанын эслемей, акъ ташха ушатханды да, ташны сууун сыгыб чыгъарады деб, кёлуне келгенди.

— Мени аркъанга миндир да суудан ётдюр, — дегенди джашчыкъ эмегенге.

Эмеген джашчыкыны айтханын этгенди, сууну ары джанына кёлтюрюб ётдюргенди.

Джашчыкъ, эмегенин кьоркыгъанын кёргенинде, кесин батыр этиб айтханды:

— Мен уллу иш бла сизге барама, аркъанга кёлтюр да эмегенле тургъан джерге элт!

Джашчыкыны керти да кьарыулу, кючлю болгъанга санаб, эмеген анга бой салгъанды. Ичинде сууу бла гыбытны аркъасына атханды, джашчыкыны да бойнуна миндириб, эмегенлеге баргъанды.

Ол заманда эмегенле нени юсюнден эсе да даулаша тургъандыла. Суугъа кетген нёгерлери джашчыкыны аркъасына кёлтюрюб келгенин кёргендиле, бек кьууангандыла.

— О, сен бизге аууз кирибизни алдырыргъа къалай татлы къабынчыкъ келтиресе! — дегендиле.

Джашчыкыны кёлтюрюб келген эмеген а, кьоркыб:

— Сабыр этигиз, ол адамланы пелюаныды, бизге оноу бла келеди. Суу бойнунда бу адам ташны сыгыб, сууун чыгъара тургъанлай тюбөб, бек уллу кьарыуу болгъанын кёргенинде, аны буйругъуна бой салгъанма, излегенин толтургъанма. Ачыуландырмазгъа кюрешигиз, апсы бизни барыбызны да кырыр, — дегенди.

Эмегенле джашчыкыгъа тиймегендиле, кьонакъча кёргендиле. Джашчыкъ эмегенледе талай кюнню джашаб тургъанды.

Бир джолда эмегенле джашчыкыны сынаргъа деб опоулашхандыла. Анга бир гаммеш гыбытны бериб, суу келтирирге джибергендиле. Джашчыкъ суугъа кетгенди. Эмегенле ызында джашыртын кьарагъандыла.

Джашчыкъ эмегенлени алдаргъа умут этгенди. Юсюнден кийимлерин тешгенди. Аланы суу джагъада кьойгъанды, кесин сууну ортасына киргенди. Гыбытны кёбдюрюб, тёп-тёгерек этгенди. Башын къаты кысханды, аркъасына кёлтюрюб, суудан

чыгъаргъанды, джюгюн джагъада кьумну юсюне атыб, кеси кийиншигенди.

Сора гыбытны сыртына атыб, акъырын-акъырын эмегенле таба тебрегенди.

Эмегенле уа, гыбытны суудан толтуруб алыб келеди, деб кьорккьуб, сейирсиниб, къараб тургъандыла. Ол кёзюде джангур джетиб келгенди. Биягъылыны алдаргъа излегенди: келтире келиб, ёзенде гыбытны джерге агыб джибергенлей, джауум ырхылагъа гыбытдан тёгюлген сууду деб, эмегенле кьорккьуб, аллары айланган джерге къачхандыла.

Джангур тохтаргъа, джашчыкъ, акъырын-акъырын атлай, кюле-кюле дорбуннга баргъанды. Аны дорбуннга киргенини кёрюб, эмегенле бирем-бирем ары джыйылгъандыла.

Эмегенлени тамадасы, джашчыкъны къатына келиб:

— Адам улу, ашхы улан, суу келтирмей нек келгенсе? — деб соргъанды.

Джашчыкъ, хыликке этиб, кюле:

— Суу келтирмей келген дегенинг а неди? Суу келтирмеген эсем, ол баргъан ырхыла иледиле? — деб бара тургъан ырхылыны кёргюзгенди.

Эмегенле бютюн да бек кьорккьгъандыла, сора баргъандыла да гаммеш гыбытха къарагъандыла, алай а аны нчинде суу болмай, кеси уа джибиб, тёгерегинде да кёллени кёргендиле. Келиб тамадагъа айтхандыла.

Олсагъатда джаугъан джангурну джашчыкъ келтире келиб, джерге атхан гыбытдан тёгюлгенча кёрюб, эмегенле бек кьорккьгъандыла.

Тамада эмеген, джалыныб:

— Да, адам улу, ашхы улан, сен бизни суугъа элтдириб къоя эдинг да, алай нек этдинг? — деб соргъанды.

— Да, сиз мени нек хыликке этдигиз, адамлада къонакъны джумушха джиберген адет джокъду. Алай а мен, аны ючюн сизни бла сёлеше туругъа суймей, суугъа кетиб къалгъан эдим. Эмегенлени мени аллыма чыгыб къарагъашлары ачыу болуб, джюрегим жарылгъанында, гыбытны атыб ийиб, сууун аны ючюн тёкгенме. Сизни къайгъылы эгген эсем, айыб этмегиз, алай а терслик кесигиздеди. — дегенди джашчыкъ.

Кар: 4445

Ол кюнден башлаб, эмегенле джашчыкъдан къоркъуб, аны сыйын кёрюб тебрегендиле.

Андан сора да талай кюн озгъанды.

Эмегенле биягъы къонакъны энтда бир сынаргъа умут этгендиле. Джашчыкъ джукълаб тургъан заманда аны къайнагъан суу бла кюйдюрюрге оноулашхандыла. Джашчыкъ, джукълагъан кибиб этиб, оноугъа тынгылаб тургъанды.

Джашчыкъны уа не джылыны, не сууукъну джибермеучю аллай бир сейир джабыуу болгъанды. Ингирде джашчыкъ кесин джукъугъа джарашдыргъанды. Эмегенлеге эслетмей, джабыуну юсюне атыб, аны юсюне да чепкенчигин джабыб джатханды.

Кече болгъанды. Эмегенле барысы джукъларгъа джатхан-

дыла. Джашчыкны джукъларын мараб туруб, келтириб уллу къазан бла къайнагъан сууну аны юсюне къуйгъандыла.

Джашчыкъ къымылдагъанды, эмегенле ары-бери букъгъандыла, джашчыкны тюбюне суу ётгенди, сора ол акъырын къобуб, арлакъгъа барыб джатханды. Бир кесекден джашчыкъ биягъынлай къаты джукълагъанды. Эмегенле бютюн да бек къоркъгъандыла, сау кечени узунуна кёзлеринне джукъу кирмей чыкъгъандыла.

Эртденбласында джашчыкъ къобуб барыб, тамада эменнге айтханды:

— Нартла сизге къонакъгъа келген заманда, сиз алагъа былай къарарыкъ эсегиз, энди ала къонакъгъа келмезле.

Эмегенлени тамадасы бек къоркъгъанды да:

— Не болгъанды, сыйлы къонагъым? — деб соргъанды.

— Бюгече бюрчелеригиз джукъларгъа къоймагъандыла.

Джашчыкны алай айтханын эштгенлеринде, эмегенле бютюн да бек къоркъгъандыла, сейирсингендиле, тамаша болгъандыла.

Дагъыда бир талай кюн озгъанды.

Биягъы эмегенле джыйылгъандыла да, джашчыкъгъа бир зат этиб, сынаргъа оноулашхандыла. Кече джашчыкъ джукълаб тургъанлай, башындан аны юсюне уллу ташны тёнгеретирге деб оноулашхандыла. Джашчыкъ, джукълагъан кибик этиб, эмегенлени оноуларына тынгылаб тургъанды.

Кеч болгъанында, барысы джукъларгъа джатхандыла. Джашчыкны уа дагъыда бир сейирлик джабыуу болгъанды. Джабыуну бир джерге джайса, алайда тюрленмей туруучу, неллай бир ауурлукъ болса да, джашчыкъгъа ауурлукъ джетдирмей туруучу, аллай джабыу.

Джашчыкъ сейирлик джабыуну юсюне джабханды да джатханды.

Кечени бир арасында эмегенле джашчыкны юсюне чардакъдан мазаллы ташланы атыб тебрегендиле. Аланы дюнгордеген тауушлары джашчыкны уятханды да, туруб алайдан башха джерге джатыб джукълагъанды. Алай бла джашчыкъгъа джукъ эталмагъанларында, эмегенле бютюн да бек къоркъгъан-

дыла. Асыры кьоркьгъандан сау кечепи узунуна джукъла-
магъанлай тангнга чыкьгъандыла.

Эртденбласында тамада эмеген келиб, кьонакьгъа:

— Ашхы кьонагъым, бюгече уа тынч джукъладынгмы? —
деб соргъанды.

— Сизин чардагъыгъыз осал кёре эдим, кече ортасында
андан зыгъыр тегюлюб тебреди да, ол бираз тынчлыкьсыз этди
ансы, андан сора бир хатам джокъ эди, джукълагъан а бек
аламат джукъладым, — деб джууаб этгенди джашчыкь.

Алайда эмегенле бек кьоркьуб, не этерге билмей, энди
бу кьоркьуулу кьонакьны не этиб юйюне ашырыб, башларын
кылай кьутхарыргъа боллугъуну оноун этиб башлагъандыла.

Эмегенлени аллай кьайгъыгъа киргенлерине джашчыкь
тынгылаб, эштиб тургъанды.

II

Бир кюн эртденбла эмегенлени гамадасы джашчыкьны
кесине чакьыргъанды.

— Адам улу, ашхы улан, — дегенди тогъуз башлы эмеген —
сен бизге джумуш бла келген болурса, кьаныбыз, джаныбыз
да кьурман, не кереклинг бар эсе да, айт, кьолубуздан келген-
ши этербиз.

— Мени сизге улуу джумушум да джокъду, алай а адам
улуланы тамадаларыны кичи джашы кьатын ала эди да, мени
сизге анга кьалынлыкь джыя джибергендиле, — дегенди
джашчыкь.

Эмегенле сейирге кьалгъандыла.

— Да, ол бек ашхы ишти. Адам улуну джюреги не затны
сюсди? — деб соргъанды тогъуз башлы эмеген.

— Асыры кёб да тилемейди, ёнге гаммеш тулукъ бла
бир чий алтын берсегиз, боллукъду, — деб джууаб этгенди
джашчыкь.

Эмегенлеге ол бек кыйын кёрюнгенди, алай а мадарсыз-
дан табханларын джыйгъандыла. Алтын ючлю гаммешни
тулугъу бла бир болгъанды. Аны бергендиле.

Джашчыкь айтханды:

— Сау болугъуз, алай а тулукъну элге кесим кѣлтюрюб барыргъа ушагъыулу тюлдю. Биригиз келигиз да, мени да, тулукъну да элтигиз.

Джашчыкыны элине барыргъа эмегенлини бирн да унамагъанды. Сора чѣб атхандыла. Аны элтирге беш башлы эмегенни бойнуна тюшгенди. Къоркъса да, эмеген бой салгъанды. Тулукъну бойнуна кѣлтюргенди, джашчыкыны сыртына мшидиргенди да, кючден-бутдап элге джетгенди.

Элли къатына джетгенлей, джашчыкъ эмегенни къоркъутургъа мурат этгенди. Эмегенни сыртындан тюшгенди да айтханды:

— Быллай къонакъ келгенни мени элим билмейди. Мен алгъаракъ барайым да, къонакъбайланы хазыр этиб турайым. Сен а мени ызымдан акъырын келе тур. Айтыб къояма: къачаргъа умут этме. Не кюрешсенг да, къутулаллыкъ тюлсе. Экинчи айтырым, къолума тюшсенг а, джангы сау къоймам. Къуру сени тюл, эмегенлини бютеу тукъумун тауусурма.

Джашчыкъ алгъа кетгенди, эмеген да аны ызындан элге келгенди. Ол келирге, джашчыкъ анасына барыб, аны не зат этерин юретгенди да эмегенни аллына баргъанды. Эмеген, аны бла юйге келиб, гаммеш тулукъну эшнк артына сюеб, къонакъбай кѣргюзген тапчанига олтургъанды.

— Не ашаргъа сюерик болур, джашым, эмеген улу? — деб соргъанды анасы.

— Ол къакъланмай тургъан эмеген бутну тишле, — дегенди джашчыкъ.

— Да, аурууунгу алайым, тюнене къонакъла келген эдиле да, эмеген бутну алагъа ашатханма. Къакъ этилген эмеген этлени ашайлыкъ эсе, аладан этейим.

— Къакъ этилген эмеген эт ашармы эдинг, эмеген улу? — деб джаш эмегеннге соргъанлай, къоркъгъандан тѣзалмай, секириб туруб, къачама деб, юйню эшиклерин да ууатыб, мыллыгың тюзге атханды эмеген. Джашчыкъ, аны ызындан чыгыб:

— Ой, о-ха-хай!.. джибермегиз эмеген улуну! — деб къычыргъанды.

Элден узайгъандан сора, эмеген, джан солуу этиб, улуу

ёзенде къачыб баргъанлай, тюлкючюк тюбегенди. Эмегени алдаргъа мурат этиб:

— Эй, джол болсун, эмеген! — дегенди.

Эмеген ашыгыш:

— Сау бол, тюлкю, — деб джууаб бергенди.

— Былай ашыгыш къайдан келесе, къайрыса?

— Аллах-аллах, башымы кючден кьутхардым!

— Не болгъанды?

Джашчыкъ бла эмегенлени арасында болгъан ишлени барысын тюлкюге айтханды.

Тюлкючюк, аны хыликке этиб, кюле:

— Ой-ой, сен а не бош затдан кьоркъа эдинг. Мен аны ненча кере алдагъанма, ол энди тюбесе, меннге джол кьоюб айланады... Ха-ха-ха... сени уа къалай таб алдагъанды, — дегенди.

Тюлкючюкню алай хыликке этгени эмегениге ачыу тийгенди, алай а тюлкючюк эслемезча этерге кюрешгенди. Тюлкю айтханды:

— Энди андан эсе, арыгъан да этген болурса, меннге кел да, ауузланиган да, солугъан да эт, сора артда бара барыrsa.

Эмеген тюлкюню айтханына разы болгъанды, экиси да тюлкюню юйюне тебрегендиле. Кеч болгъанды. Тюлкючюк джашчыкъны юйю элни кыйырында болгъанын билгенди да, эмегени ары алыб баргъанды.

— Эй, эшиклени ачыгыш, — деб кычыргъанды. Джашчыкъ туруб, эшиклени ачханды.

— Кир юйге, кьонакъ, — деб джарыкъ болгъанды тюлкючюк.

Эмеген, джашчыкъны эслемей, юйге киргенди. Тюлкючюк джашчыкъгъа айтханды:

— Эртдеден кьалгъан борчуму орнуна муну аллыкь эсегиз, ма келтиргенме.

Тюлкючюк алай айтханында, эмеген бнягы джашчыкъны таныгъанды да бек кьоркьгъанды. Джашчыкъ тюлкюню хыйла-лыкь этерге эсине тюшгенин ангылагъанды:

— Тюлкю, мен сени джанынга тиерге суймейме, алай а

беш башлы демегенме, тогъуз башлы эмеген келтир дегенме, — деб урушханча этгенди.

Асыры кьоркыгъандан эмеген, къачама деб, юйню бир къабыргъасын да оюб, арбазгъа чыгъаргъа, тюлкючюк, ызындан джетиб:

— Ой, джибермегиз! — деб кычырыб, сермеб джауорундан тутханлай, эмегенни джабагъысына тырнакълары илиниб, эмегеннге тагъылгъанды да, ол тюлкюню да алыб, эмегенлеге баргъанды.

Аланы келгенлерин кьргенлеринде, эмегенле кьуангандыла. Тюлкючюк, кесини болумуну кьоркьуулулугъун сезгенде, ычхыныб къачаргъа тебрегенди. Алай а аны алыб келген эмеген, сермеб тюлкючюкню аягъындан тутханды да, джибермегенди.

— Эй, джууугъум, — дегенди эмеген тюлкючюкге, — энди сен бизни кьолубуздан ычхынмазса. Сени этгенинги мен сеннге унутмам.

— Гитчечик болса да, татлы къабынчыкъды. Хайдагъыз, тюлкючюкню тишлейик, — дегендиле эмегенле.

— Энди мен сизни кьолугъуздама, меннге не суйсегиз да этерге боллукъсуз, алай а ары дерн мени сизден тилерим барды, — дегенди тюлкючюк эмегенлеге.

— Айт, — дегендиле.

— Сиз мени, тишлерден алгъа, бир кесекчикге эркин этигиз.

— Не этериксе?

— Кеси кереклиме чыгъарыкъма, — дегенди.

Эссиз эмегенле тюлкючюкню тилегин къабыл этгендиле.

— Терк къайт, — деб джибергендиле.

Тюлкючюк эшикге чыкыгъанлай огъуна кетгенди. Эмегенле сакълагъандыла, сакълагъандыла, тюлкючюк а къайтмагъанды. Чыгъыб, тегерекге джайылыб излегендиле, алай а къайдан табарыкъ эдиле. Ол узайгъанды...

Джашчыкъ бла анасы, джангы юй ишлетиб, рахат джаппаб къалгъандыла.

Аны кьрмегенибиз кибик, ауруу, талау да кьрмей къалайыкъ.

● 1. Эмегенле джомакъда бек къарыулу, алай а телдисман, сылхыр болуо керюнгенлери нени билдиреди?

2. Джашчыкъ джангыз эмегенден да къарыусуз болгъанлай, бютеу эмегенлеши хорлагъаны нени кёрюзеди?

3. Джомакъда бек джаратхан джерлеригизни кесин окъугъуз.

Сёзлюк иш: *гыбыт, тулукъ, дорбун, гаммеш гыбыт, ашхы улан, ырхы, къалынлыкъ джыя, чёб атхандыла, аркъан*

АКЪЫЛЛЫ УСТАЗ

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир ашхы устаз болгъанды, кеси да — къаратоп. Аны алтыны кёб болгъанды. Джашай тургъанды да къатыны ёлгенди, кеси къартлыкъгъа джетгенди.

«Мен ёлсем, бу алтын кимге къаллыкъды?» — деб, сагъыш этгенди да, кесини юйюнде окъутургъа джюз джарлы джашны алгъанды. Кийимлери, ашарлары, орунлары — хар зат къартны чотуна.

Юч аманлыкъчы, бу адамны алтыны кёб болгъанын биллиб, тонаргъа оноулашхандыла. Кече сохтала джукълагъандан сора, устазны юйюне келгендиле.

— Сизге алтын керекди да, аны алыгъыз, меннге уа тиймегиз, — деб тилегенди къарт. Алтын болгъан юйю ачыб, ичише бешлагъанды, — алыгъыз аллыгъыгъызны, — деб.

Кёлтюралгъанларын алгъандыла.

— Ач болурсуз сиз, айланган адамла?

— Да биз сенде къалай ашайыкъ, от бериб ёлтюрсенг, — дегендиле.

— Манга ышанмай эсегиз, майна принч, эт, кесигиз алыгъыз, биширигиз да ашагъыз, — дегенди.

— Адам къолдан ёлурге суймейме, кесимн ууахтым келгинчи, тамбла келсенгиз да берирме быллай бир алтын, — дегенди. Сора бири айтханды:

— Арабий, къарт, бизни кезюбюзню ачсанг а, таурух айтыб.

— Айхай айтайым, балаларым, — деб, бир таурухну айтыб тебрегенди.

* * *

— Бир джарлы болгъанды. Бир тукъум бир усталыкъ билмегени себебден, аркъасы бла базаргъа отун элтиб, аны сатыб, юйдегисин аны бла асыраб тургъанды. Бир кюн, кетиб бара, бир бай кишини джашы къойи кюте тургъанын кѳргенди.

— Кѳб болсун, иги джаш!

— Сау бол, иги къарт!

— Малла сеникилемидиле?

— Меникиледиле, мындан сора да кѳбдѳ мал бизде.

— Малыгъыз а кѳбдѳ, кесинг бир энчи усталыкъ билемисе аны? — деб соргъанды.

— Мал кютгенден сора джукъ да билмейме, — дегенди джаш.

— Э-э, малгъа ышанма, иги джаш, бир усталыкъшы тут, бир затха юрен.

— Да болсун, болсун!

Дагыда бир-эки джылдан къарт тюбегенди биягы джашха.

— Бир санагъатха юренмей турамыса? — деб соргъанды.

— Турама, — дегенди джаш.

— Да юрен, юрен, — деб къарт къайтарыб айтханды.

— Къарт, сер болгъанса сен, энди акъыл юретирге боллукъ тюлсе меннге, — деб къойгъанды джаш.

— Эй, иги джаш, мени айтханым бир кюн эсинге тюшер, — дегенди къарт.

Бир бѐлек джылдан къарт, кетиб бара, бир аман юйчюкню къаты бла озуб тебегенди. Къатына барса — юйчюкню ичинде сабий джылагъан тауушла. Юсю-башы да къарыусуз бир адам чыкгъанды. Къараса — ол байны джашы.

Бир-бирин таныгъандыла.

— Юсюнг аман некди, сен бай эдинг да, нек болгъанса былай? — деб соргъанды къарт.

— Эй, къарт, сени сѐсюнг эсиме тюшюб турады.

— Да не болгъанды?

— Ол сен кѐрген малгъа ауруу кирди да къырды, джарлы болдум. Ма бу сабийле да ачдан джылай турадыла. Сен меннге айтхан эдинг. Сен айтхан сѐз эрши кѐрюнюб квалгъан болмаса, акъылыма алмадым, энди сабийле да ачдан къырыладыла, — деб джылагъанды.

— Джибинг, балтанг бар эсе, мени бла отуннга кел, — дегенди къарт.

Бир эски туюмчек джибни да алыб, къарт бла тебегенди ол. Къарт балтасы бла анга да, кесине да аркъа джюкле этгенди. Анга да кѐлтюртюб, кеси да кѐлтюрюб, базаргъа баргъандыла. Багъасына гырджынчыкъла алгъандыла. Къарт, гырджынчыкъланы юч тенг этиб, эки юлюшюн джашха бергенди.

— А марджа, къарт, тамбла энтда барайыкъ отуннга, базаргъа келтириб сатарбыз, — деб джаш къартдан тилегенди. Экинчи кюн, джангурчукъ да джауа, къарт балтасын алыб, джашха келгенди. Джаш аны аллына къараб тургъанды.

— Эй, сени кючюнг бла тюнесе сабийлени къарыларын

тойдурдум, — деб биягы джибни алыб, къарт бла отунга кетгенди джаш.

Ала чегетге джетгинчи, джангур кючлю болганды. Къарт да, джаш да къая дорбунчукыга къысылгандыла. Къарт балтасы бла дорбунну бир джерин къакыганында, зынгырдагъан этгенди.

— Бу нек зынгырдайды? — деб, ташны къобарыб къарагъанында, ташны тюбю алтындап толу.

— Ий, джаш, бери чаб, бир хазна табханма, — дегенди къарт джашха.

Алтынны алайдан къотаргандыла да, юч джюк алтын болганды:

— Эки джюк сени болсун, сени сабийлеринг да кёбдюле, меннге бир джюк боллукъду, — дегенди къарт. — Сен менден джашса, алга бир джюкню элт да, къалганына сауутла алыб кел, — деб, джашны юйге джибергенди.

Джаш кёлтюрюб кетгенди бир джюкню. Эрлай къотарыб, эки къапчыкъ алыб къайтханды. Экси да алтынны артын алыб тебрегендиле. Бара-бара джюкleri ауур болуб, бир къум джерге солургъа олтургандыла. Джашны акъылына: «Бу къартны ёлтюрюб, алтынны алсам, бурун атамы мюлкюн орнуна саллыкъ эдим», — деб келгенди. Эрлай къартны джетиб кесерге тебрегенлей, къарт:

— Сен энди мени ёлтюресе, бир осият этейим да, аны толтур. Мени сабийим джюкъду, алай а юй бийчем джаш табса, анга ат сен ата, аты Болушлукъ болсун, — деб тилегенди.

Джаш къартны кесгенди. Ол хазыр къумну къазганды да ары басдыргъанды. Алтынны да кесини юйюне элтиб джашыргъанды. Бир джюгюне ол атасындан къорагъан малны къурагъанды.

Къартны къатыны джаш табханды. Сора къарт айтхан осиятны айтайым, бир къурманлыкъ да элтейим, деб, джаш барыб сабийге Болушлукъ деген атны атагъанды. Ол къатын, хариб, бир элге барыб, тауукъ кютючю болганды. Бир кюн хан аскери бла чабышыб ол элден озуб тебрегенди. Къатын джашына, теблеб къоярла деб къоркъуб:

— Болушлукъ! Болушлукъ, бери чаб! — деб къычыргъанды.

Юч аманлыкчы ол устазны айтхан таурухуна асыры эс ийиб тынгылагъандан, ашны да унутхан эдиле. Сора устаз:

— Бир ашагъыз да, дагъыда айтырма таурухну, — дегенди.

— Ашагъандан эсе, бу таурухну бир айтыб боша, — деб тилегендиле.

— А марджа, Болушлукъ! Болушлукъ! Болушлукъ! — деб дауурну иги кёлтюртгенди къарт. Сохтала уяныб, мыллык атхандыла.

— Байлагъыз быланы, — деб устаз сохталарына аманлыкчылыны байлатханды. Сора ол юч аманлыкчы:

— Шо бу хапарынгы артына дерн бир айтыб боша, — деб тилегендиле.

— Да, ол аскерни тамадасы хан келгенди къатыннга, не болушлукъ излейсе? — деб соргъанды.

— Джашчыкъ балаганда джукълаб къалгъанды да, аны тблейдиле деб, атын айтыб къычыргъан эдим, — деб къатын джууаб этгенди.

— Джашчыкыны атасы къайдады?

Отуннга кетиб, ызына келмей къалгъан хапарын айтханды къатын.

— Да ол атны уа ким атагъанды анга?

— Аны уа бир бай атагъанды, — дегенди къатын. Хан ол адамны чакъыртханды.

— Болушлукъ атны сенми атагъанса джашчыкъгъа?

— Мен атагъанма.

— Тюз айт, Болушлукъ атны нек атагъанса, тюз айтмасанг, бойнунгу кесернкме, — деб къысханды хан.

— Атасыны осняты бар эди, — деб ычхындыргъанды ол адам.

— Хы, бу бош этмегенди оснят, — деб барын къалай болгъанын айтдыргъанды хан. Айтыб бошагъанлай, уруб башын кесгенди да, алтынын да, малын да къатын бла джашчыкъгъа бергенди.

Ол юч аманлыкчыны, устаз халкъгъа ангылатханында, халкъ туюуб ёлтюргенди.

Аны кёрмегенибиз кибик, ауруу, талау да кёрмей къалайыкъ.

- 1. Къари устазы ашхы ишлери неде таныладыла?
- 2. Устазы джомагында айтылган къартны ашхы ишлери неде кёресиз?
- 3. Бу сёзлени магъаналарын ачыклагъыз: «къаратон», «санагъат», «аркъа джюк».
- 4. Гудучулукъга, аманлыкъга къаршы нарт сёзле билиб, тетрадларыгъызга джазыгъыз.

БАЙЛЫКЪ, НАСЫБ, АКЪЫЛ

(Джомакъ)

Бир джолда Байлыкъ, Насыб, Акъыл — ючюсю да бир-бири бла ёчениб, даулашдыла.

— Сиз экигизден мен кючлюме, — деб, Байлыкъ кеси кесин кючлюге санады.

— Насыб болмаса, байлыкъдан не хайыр, — деб, Насыб кеси кесин онглу кёрдю.

— Акъыл болмаса, Байлыкъ бла да, Насыб бла да киши хайырланлыкъ тюлдю. — деб, Акъыл да кесин махтады.

Ала ючюсю да, бир-бири бла кёб даулашыб, джолгъа чыгъыб кетдиле. Кетиб бара, алларында, кесини бачхасын сюрюб, урлукъ ата тургъан бир джарлы кишиге тюбөб, аны къатында тохтадыла. Алайда Байлыкъ, алына атлаб, эки къолун да джайыб:

— Буюрама, сени сюрген джеринге алтын чыкъсын! — деди.

Ол алай айтханлай, бир минутну ичине сюрюлгеп джери алтындан толуб къалды.

Аны алай кёргенлей, Акъыл да, кесини кючюн билдирир кючюн, джарлы кишини акъылын алды.

Олсагъатдан джарлы киши чабыб барыб, байгъа айтды:

— Мени джериме нартюх чыгъар орнуна ташла чыкъгъандыла.

Бай сейирсениб, джарлы кишини джерине барыб, бачхасын кёргенлей, анга татлы тил бла:

— Кел, бачхаларыбызны ауушдурайыкъ, мени нартюх чыкъгъан бачхамы сен ал, сени ташла чыкъгъан бачхангы мен алайым, — деди. Джарлы киши къууаныб, бачхасын байгъа ауушдурду.

Бай алтынны, арба бла ташыб, юйюне элтди.

Джарлы киши уа не этерин билмей, бир джерден тебмей, джер къазыб башлады.

Алайда Насыб, кесини кючюн билдирир ючюн, эки къолун джайыб, джарлы кишиге джити къараб: «Насыблы бол», — деди.

Олсагъатдан джарлы кишини къатына бай саудюгерле келиб тохтадыла. Аланы бири, джарлы кишини кезюне къараб айтды:

— Бизге тамадалыкъ этерге, сенича бир адам табмай, излеб келе тура эдик. Энди сен бизге тамада бол, деб тилейбиз.

Джарлы киши, не айтыргъа да билмей, башын къымылда тыб, разылыгъын билдирди. Олсагъатдан саудюгерле джарлы кишини сакъалын джюлюб, юсюне сыйлы кийимле кийдириб, бир ариу тору атха миндириб, орталарына салыб, биргелерине алыб кетдиле. Бара-барыб, элге джетиб тохтадыла. Алайда ариу къызы болгъан байгъа къонакыгъа бардыла да, саудюгерле, тамадагъа байны къызын алыргъа деб, келечилик айтдыла.

— Сизни тамадагъыз мени къызымы джарата эсе, разыма, — деди бай. Олсагъатдан байны джууукълары, тенглерни джыйылыб, уллу къууанч этиб, байны къызын джарлы кишиге бердиле.

Саулай эл джыйылыб, байны кюеуюн керюрге келдиле. Кюеу а селеширге, сезюмден джангылама деб къоркъуб, селешген адамлагъа джууаб къайтармай, тынгылаб турду. Аны тынгылагъанына байны джууукълары къайгылы бола башладыла.

— Нек селешмейди бу? Бизни хыликке этерге умутму этеди? — деб, бай ачуланды.

Ишни къармалгъанын керюб, Байлыкъ бла Насыб Акъылдан джарлы кишини акъылын ызына бер деб тиледиле. Акъыл джарлы кишини акъылын ызына берди. Олсагъатдан эслеб, киши джыйылыб тургъан халкъдан селеширге эркинлик алды.

Джыйылгъан халкъгъа къараб айтды ол:

— Мени гитче заманымда бизни элге джау чабхан эди. Эркишиле бла бирге тиширыула да джаугъа къаршчы чыкыгъан эдиле. Аланы ичинде бир джигит къыз, эркиши кийим кийиб, атха миниб, джауну элден чыгъаргъынчы тынчылыкъ табмай

кюрешген эди. Тюненеден бери, бу кыыз да аныча джигитмиди деб, кызыны сынаб тургъанма. Терслигими кечигиз деб тилейме, — деди.

— Бизни хыликкеми этесе деб тура эдик, — деб, бай къууанды. Олсагъатдан уллу той этдиле.

Андан сора джарлы киши, саудюгерлеге тамада болуб, акъыл оноу этиб, юйдеги тутарча, баш кечиндирирча болады. Адамны акъылы болмаса, байлыкъ бла да, насыб бла да хайырланаллыкъ тюлдю.

● 1. Байлыкъны, акъылны, насыбны юсюнден кесигиз билген парт сёзлени джазыгъыз.

2. Джомакъланы кесклерин окъуб, ат атагъыз.

3. Иги адам деб къаллай адамгъа айтыргъа боллукъду?

КЪАРА КЪУШ

(Джомакъ)

Эртде-эртде бир чегетни ичинде къарт киши къатыны, кызы бла джашагъанды. Ашагъанлары, джашагъанлары, бир уллу нарат терекни къабугъун джонуб, андан чыкыгъан чайырыны юсюне да чайыр джагъыб, анга къонган къанатлыланы тутуб, ашаб тургъандыла. Бир кюн, кюнортаны аллы бла, чайыры къайнаб тургъан терекге къара къуш къонганды, аякълары, чайыргъа джабышхандыла да, не кюрешиб да учалмагъанды. Къарт киши, аны алай кёргенлей, келиб къушну тутханды.

— Мени ёлтюрме, кесими багъам бир зат берирме сеннге, мени къуйругъумдан юч тюк ал да, башыма бош эт, керекли кюнюнде тюкледен бирин ийсенг, ол сени меннге табдырыр, — деб, къуш джалыныб, къартдан тилегенди. Къарт киши аны адам тилде сёлешгенине уллу сеїирсингенди. Сора, ёлтюрюрге джазыкъсыннганды да, къуйругъундан юч тюк алыб, къушну ийиб, келиб къатынына хапар айтханды.

— Кесинги бир къушха терилтибми келесе? «Игиликге аманлыкъ» дегенча этер ол сеннге! Андан эсе, аны тишлик этиб ашасакъ, ол иги эди бизге, — деб урушханды къатын.

Къарт киши, сагъыш эте тургъанды да, сынаргъа деб бир

түкнү ийгенди. Түк да бара, киши да ызындан бара-барыб, бир уллу кыалагъа джетгендиле. Кыалада джашагъанланы бири аш-суу эте, бири отун джара, бири чепкен согъа тургъанлары кѣргенди.

— Иш кыолай болсун, бу кимни кыаласыды?

— Сау бол, Кыара кыушну кыаласыды, — дегендиле.

Сора кыарт киши, кыатларына барыб:

— Энди Кыара кыуш менден бир джугъун тыярыкъ тюлдю, несин тилейим? — деб соргъанды.

— Бир мадарын таба эсенг, гоппанын тиле, — дегендиле джалчыла. — Бизни джегиб, пшлетиб, алгъан хайырын анга джыйыб турады. Сора гоппаны алгъан тѣренг болса, юйюнге джетгинчи: «Тѣгюл, гоппан; тол, гоппан, деме», — дегендиле.

Кыарт киши Кыара кыушха баргъанды да гоппанын тилегенди. Кыара кыуш кѣб затланы кѣргюзюб сайлатханды. Алай болгъаны ючюн, кыарт гоппаны тилеб тургъан болмаса, башха джукъ алыргъа унамагъанды.

Киши, гоппаны алыб, Кыара кыушну кыаласындан арлакыгъа баргъанлай, тѣзалмай, тохтаб; «Тѣгюл, гоппан; тол, гоппан», — дегенди. Алай айтханлай, гоппан, алтындан толуб, тѣгюлюб тебренгенди.

Кыарт киши ол хазнагъа кыууаныб, юйге кѣлтюрюб элталмазлыгын эслеб, гоппаны тыйгъанды, кюреше кетгенди да тѣгюлгенин, толгъанын да ичине джыйгъанды. Сора, гоппаны кыолтугъуна уруб, кетиб баргъанлай, кыартны аллына бир кыаладан ханны джашлары чыкыгъандыла.

— Кел, джууукъ бол, ауузлана бар, — деб кыартны кыоймагъандыла.

— Кимни кыаласыды бу? — деб соргъанды кыарт.

— Бизни атабыз Аслан-ханны кыаласыды, — дегендиле. Джашла алай кыаты болгъанларында, озуб кеталмай, кыарт кыалагъа баргъанды. Аллына аш-суу салгъандыла. Кыарт, ашарыны аллы бла:

— Гоппаннга тиймегиз, — дегенди.

Аслан-хан, ол эски гоппаннга кыартны алай кыоркыгъанын эслеб, бир джашын чакыргъанды да:

— Бу кыартны гоппаны Кыара кыушну гоппанына ушайды,

кеси да анга тиерсиз деб бек кьоркъады, бар да аны орнуна бизден анга ушаш гоппан сал да, къартха кёргюзмей, ол гоппаны джашыр. Мен аны сёзге тутайым, — дегенди.

Джашчыкъ, къарт киши хапаргъа кызыб, ашай тургъанлай, артындан келиб, аны гоппанын алыб, орнуна башха гоппан салгъанды.

Къарт, ашаб бошаб, гоппаны да алыб, юйюне кетгенди. Сора къатынына келгенди да, махтаныб:

— Ой, мен Къара кыушдан бир зат алыб келгенме, игн къара бусагъат: «Тол, гоппан; тёгюл, гоппан», — деб башлагъанды. Алай болгъаны ючюн, джукъ да джокъ.

— Эски гоппандан сора джукъ табмаймы эдинг, кыушну эти, тюгю кёб да багъалы эди бизге, — деб ачыуланганды къатын. Къарт тентек болгъанды. Экинчи кюпюнде бир тюкню ийгенди. Тюк да барыб, ол да барыб, бир уллу мал кыошха ажетгендиле.

— Кёб болсун, джашла! — дегенди сюрюучюлеге.

— Сау бол, джууукъ бол!

— Кыош-мал кимникиди?

— Къара кыушну кыошуду.

Къарт къатларына баргъанды да соргъанды.

— Энди Къара кыуш менден джугъун тыярыкъ тюлдю, песин тилейим?

— Аны бир алашасы барды, бере эсе, аны ал. Бизни джегиб, хар джыл-джылда туугъан малын да, аны тёлюсюн да ол алашагъа джыйыб тутады. Алгъанынг болса, юйюнге джетгинчи: «Чач, алаша; тёк, алаша» деме, аны ичинден чыкыгъанын сюрюб кыолунгдан келлик тюлдю.

Къарт баргъанды да, Къара кыушдан алашаны тилегенди. Къара кыуш кёб сайлау бергенди, алай болгъанлыкыгъа, къарт алашаны излеб тургъан болмаса, башха джукъ сайларгъа унамагъанды. Къара кыуш алашаны бергенди. Къарт, кыотур алашаны да башындан тутуб, кыошдан джанлагъанлай:

— Чач, алаша; тёк, алаша, — дегенди. Алаша кыой, кыозу, эчки, улакъ, уллу мал тёгюб тебрегенди. Къарт киши къадалгъанды да тыйгъанды. Алай болгъанлыкыгъа, не кюрешгенди да, чыкыгъан малын ызына джыялмагъанды.

Ол алай эте тургъанлай, бир кѣк бѣрю келгенди:

— Неге кюрешесе? — деб соргъанды.

— Кюрешиб а неге кюреширикме, бу алаша джолгъа тѣкген малны ызына джыялмай кюрешеме, — дегенди.

— Мен бу къадар малны ызына джыя эсем, мен тилеген затны мениге берирмисе? — дегенди. Къарт разы болгъанды. Бѣрю, айтханыча, тѣгюлген малны ызына джыйгъанды.

— Айт энди, не тилейсе менден?

— Артда айтырма не тилегеними, — деб Бѣрю башха зат айтмай кетгенди.

Биягъы къарт алашаны башындан тартыб бара тургъанлай, бир джанындан биягъы ханны джашлары чыкыгъандыла. «Бизге

кѣонакъ бол, кѣалагѣа кѣайт», — деб кѣадалгѣандыла. Кѣарт, кѣлюне джукѣ келмей, салгѣанды да баргѣанды. Аслан-хан аллына чыкѣгѣанды. Сора саламлашыб, юйге кире тебресней, кѣарт джашлагѣа:

— Алашагѣа минген зат этерсиз, ары баугѣа тагѣыгѣыз, — дегенди. Кѣарт ашагѣанды, ичгенди. Сора кетерге тебресней, Аслан-хан:

— Мен алашаны, джашлагѣа айтайым да, берн келтиртейим, сен кѣыйналма, — дегенди. Кѣарт, акѣылына джукѣ келмей, юйде рахат тохтагѣанды. Аслан-хан тамада джашын чакѣыргѣанды да:

— Чаб да, бизни атларыбыз тургѣан бауда муну атына ушаш бир алаша таб да, кѣартны джюгенин, джерин сал да келтир, не эсе да кѣарт бу алашагѣа кѣоркѣгѣанча кѣрюнеди, аллах айтыб, гоппаныча бир заты болурму эди, — дегенди.

Джаш эрлай баргѣанды да тамам анга ушаш бир кѣотур алашагѣа кѣартны джерин, джюгенин да салыб келтиргенди.

Кѣарт, юйюне келиб, кѣатынына:

— Ай, кѣатын, мен бир алапат алаша келтиргенме, бай боллукѣбуз, — деб махтанганды. Сора алашагѣа айланыб: «Чач, алаша; тѣк, алаша», — деб башлагѣанды. Кѣарт не кюреше да, джукѣ да джокѣ. Сора биягѣы кѣатын ачуланганды.

Кѣарт дагѣыда экинчи кюнюнде: «Не боллугѣуна бир кѣарайым», — деб ючюнчю тѣгюн ийгенди.

Тѣк да бара, ол да бара, бир кѣалагѣа джетгенди. Кѣаланы ичинде ишчиле иш ишлей тургѣандыла.

— Иш кѣолай болсун! — дегенди.

— Сау бол, джууукѣ бол, — дегендиле.

— Бу кимни кѣаласыды?

— Кѣара кѣушну кѣаласыды.

— Кѣара кѣуш менден бир джугѣун тыярыкѣ тѣлдю, несни тилейим? — деб биягѣынлай соргѣанды кѣарт.

— Керти ол сенден джугѣун тыярыкѣ тѣл эсе, аны токѣмагѣын тиле. Ма бизни хар кюнде ишлетиб, бизни кѣючюбюзню ол токѣмакѣгѣа джыйыб турады. Кеси да бизни аны бла тѣеди. Сора насыб болуб, алгѣанын болса, юйге джетгинчи: «Секир, токѣмакѣ; ур, токѣмакѣ» деме, — дегендиле.

Қъарт Қъара къушха баргъанды. Қъара къуш биягъынлай кёб сайлау бергенди. Қъарт бирин да унамай тохтагъанында, токъмакъны бергенди.

Қъарт, токъмакъны да алыб, къаладан арлакъгъа айырылгъанлай: «Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ», — дегенди. Токъмакъ, бир секириб джерни уруб, бир секириб къартны уруб тебрегенди. Таза къарыусуз болуб, къарт: «Тохта, токъмакъ; тын, токъмакъ», — деб токъмакъны кючден-бутдан тыйгъанды. Қъарт киши бара тургъанлай, биягъы хашны джашлары аллына чыкъгъандыла да, къартха алгъындан да бек къадалгъандыла. Қъартны акъылына джукъ да келмей, салгъанды да баргъанды.

Юйге кириб, токъмакъны эшик артына салыб, джашлагъа: тиймегиз, тийсегиз да «Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ» демегиз. — дегенди.

Қъарт юйге киргенлей, аталары биягъынлай джашлагъа кёзю-башы бла кёргюзгенди да, токъмакъны орнуна анга ушаш башха токъмакъны салдыргъанды, токъмакъны урлагъандыла. Сейрсиниб, джашла, юйню артына барыб, тегереклешиб:

— Секир, токъмакъ; ур, токъмакъ! — дегендиле. Токъмакъ тебрегенди секириб, уруб, ургъан-ургъанын чёлгеб, чулгъаб. Джашла къач да арба тюбюне кир, токъмакъ бар да алайда ур, джашла юй башына мин, токъмакъ секириб мин да ур. Джашла, кычырыкъ-хахай этиб, юй аллына къачхандыла. Аланы тау-ушларына къарт бла Аслан-хан эшикге чыкъгъандыла. Токъмакъ джашланы ууадых эте тургъанын кёрюб, аталары къартдан:

— Тюдю халкъны, токъмагъынгы ары тый, марджа, не излей эсенг да, берейим, — деб тилегенди. Қъарт тыймагъанды. Аслан-хан токъмакъ джашланы кырыргъа тебрегенин ангылаб: «Гоппанынгы, алашангы да берейик, токъмакъны тый», — дегенди.

Қъарт, ишни аллы къалай болгъанын, гоппаны да, алашаны да ол хан урлагъанын ангылагъанды.

— Бусагъатдан гоппанымы да, алашамы да келтиригиз, алайсыз биринги кюймай кырырлыкъма, — дегенди да Аслан-ханны кюркютханды. Хан, джылаб, къартны аллына джыгылыб:

— Бусагъатдан берейим, ары тый, — деб тилегенди.

— Тохта, токмакъ; тын, токмакъ! — дегенди да къарт токмакъны тыйганды. Аслан-хан олсагъат огъуна гоппаны да, алашаны да алыб, къартны аллына келгенди. Сора къарт, была, гоппанымы да, алашамы да алгъанларыча, аладан джукъ алгъан болурла, деб ишекли болуб:

— Бусагъат гоппандан, алашадан чыгъаргъаныгъызыны да беригиз, ансы барыгъызыны да кыырдырлыкъма, — дегенди. Олсагъат огъуна Аслан-хан кеси кѣлтюрген бир алтын, кюмюш, пакъут-налмаз, арбаз бла бир мал келтиргенди. Къарт да кюмюшню, алтынны гоппаннга джыйганды, малы аллына сюрюб, гоппаны кѣолтугъуна уруб, токмакъны да бойнуна салыб, юйюне кетгенди.

— Малланы ызына, алашагъа джыяйым, керек эсе, — дегенди Бѣрю, къартны аллына чыгыб.

— Энди мен юйюме джетеме, керек тюлдю. Ма бу малладан сайла да бир мал ал, — дегенди къарт.

— Меннге мал керек тюлдю, кызынгы бер, — дегенди Бѣрю.

— Огъай, кызым адамды, мен кызымы берлигим ѳтюрюкдю. Ма бу малладан сайла да эки мал ал, — дегенди. Бѣрю аз да мал алыргъа унамагъанды. Къарт да кызын берирге унамагъанды. Сора Бѣрю ачыуланыб:

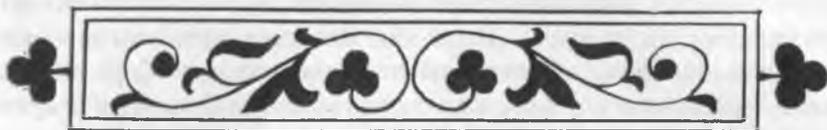
— Да сен кызынгы бермей эсенг, кесинги ашайма, — дегенди.

— Бир кѣрейим сен мени ашарынгы, — деб токмакъны джерге ийиб: — Секир, токмакъ; ур, токмакъ! — дегенди.

Андан тебрегенди токмакъ, бир джерге тийиб, бир Бѣрюге тийиб; Бѣрю ары къач, берн къач, токмакъ да джет да ур, алай бла Бѣрюню онгуз этиб сойландыргъанды. Бѣрюню терисин алыб, къарт малларын сюрюб, токмакъ бла гоппанын да биргесине алыб, тынч-рахат юйюне кетгенди.

Аны кѣрмегенибиз кибики, ауруу, талау да кѣрмейик.

- 1. Къарт кишиге юч кере да кимле акъыл юретгендиле?
- 2. Хан, бай болгъанлыкъгъа, джут, малкѣз болгъанын недеп кѣресиз?
- 3. Джомакъда аманлыкъ, терслик этгенле кимледиле? Тюз иннетлиле уа?
- 4. Джомакъланы барысында тюбеучю энчи ышанны табыгъыз.

ФОЛЬКЛОР ТЕМАЛАГЪА ДЖАЗЫЛГЪАНДАН

КЪАЙСЫ УЛЛУДУ?

Байкъулланы Даут

I

Махай джашчыгъы Алий къатыш
Бир уллу сууукъ, боран къыш
Тебрегенди тюзге атланыб,
Джаяу, терен къарны джарыб.
Барлыкъ джоллары таугъа эди,
Муратлары уугъа эди,
Таугъа талай да баргъан элле,
Терен таракъланы ичинде
Кёб доммайла къыргъан элле.
Доммайла джатыучу кюнбетге
Кирдиле къалын чегетге,
Кеч болуб, кюн да батыб кетди,
Махай эрлай от этди.
Алий, тёрт джанына джайылыб,
Отха да отунла салыб,
Андан-мындан дюккючлени,
Эмен, чынар, кюрючлени —
Табханын ары ташый эди.
Бир-бирде чегетге сингиб,
Тереклени башына миниб,
Такъюзюклени ашай эди.

II

Танг ата тебреген сагъатда
Махай чегетге къарад да,
Бир маралны отлай тургъанын,
Бирини да кетиб баргъанын
Иги кенгден къараб эследи.
Алийге: «Къарачы», — деди.
Къарайла; джоппу сюрюуле
Отлайла джумушакъ гелеуде.
Узакъ созулгъан киришледе,
Кирсиз, таза ёрюшледе.
Олсагъатдан Махай къозгъалыб,
Алтынлысына узалыб,
Аланы ызларындан барыргъа
Хазыр болуб тебрегенди.
Алийге уа отну джукълатмай,
Былай турургъа дегенди.

III

Ол таулагъа кетгенди,
Танг толусу бла атмай.
Алий а, тура тургъанды да
Иги кесек, джукълагъанды,
Бир заманда уянганды да,
Эрлай отха къарагъанды.
Къараса, отунчукъла да джаныб,
Ахыры кюл болуб, джукъланыб,
Излеб джукъ да табмагъанды,
Уллу сагъышха кългъанды.
— От излей, къалайгъа къарайым,
Не этейим, къайры барайым? —
Дегенди да ол тебрегенди,
Кенгден от жарыкъ кёргенди,
Эрлай отха джетгенди.
Сени джауунг да алайдагъы

Аллай отну кѳрге эди,
От этиб тургъанла андагы
Мазаллы эмегенле эди.
Ала: «Ма тишлик», — деб алдыла,
Джашны ортагъа салдыла.

IV

Махай уудан къайтыб келгенди,
Кечирек эте, гузаба.
Излеб, Алийни кѳрмегенди.
Езенни энишге чаба,
Къайгъы болуб тебрегенди.
Бир аякъ ызчыкъны таба,
Баргъанды ол, ызчыкъ баргъанлай,

Бир кзулакъдан къарагъанлай,
Кёргенди бир тютюн чыкыгъанны.
Не тютюн болур деб, аны
Къатына барыб къарагъанды.
Къараса, къарасын: бирле,
Алтышар башлы эмегенле,
Отну тёрт джанын алгъандыла,
Къазан бла суу салгъандыла.
Суу да къайнайды, боркзулдайды,
Беш башлы бир эмеген джашны
Кёкге-кёкге атыб ойнайды.
Къалгъанла уа анга айталла:
«Келтир джашны, сал къазаннга!»

V

Бу барды таукел этиб ары.
«Кече ашхы болсун!» — дегенлей,
«Сау бол, сау бол!» — делле бары.
Эмегенле суйюнюб, эрлай
Къуршалаб алдыла арагъа:
Аны ашаргъад акъыллары.
Махай ол муратны эследи.
Кесине буруб алларын,
Айтады алагъа «хапарын»:
«Джашчыкъ бла мен нёгерлебиз,
Сизге келечиге келебиз,
Бир ёчешу болгъанды да,
Элде билалмайла тюзюн.
Бары оноу этиб ийдиле,
Кюсеб эмегенлени сёзюн.
«Келечиге ёлюм джокъ», дейдиле.
Огъай десегиз, ма ашагъыз.
Энди эркинлик сиздеди.
Бизни келген муратыбыз:
Сизден джууаб бла элибизни
Джорукыгъа салыргъа эди».

«Айхай-айхай, айт, эштейк, —
Анга биз да сагыш этейк», —
Делле да, хыликке этгенча,
Бары джууаб бердиле бирча.
Муратлары — самаркѡуа этерге,
Кесиң олтуртдула тѣрге.
Башлады ол сѣзлеге кириб.
Тынгылайла, кѡулакъ ийиб:
«Сюрюочю сюрюуде тургъанлай,
Булутла чыгъа башлагъанд,
Уллу къаты джауум ургъанлай,
Къалайгъа кирейим деб къарагъанд.
Минг кѡю къатыш бир текени
Сакъал тюбюне сыйыннгандыла.
Джангур да, тохтамай, сау кечени
Шоркѡача джаууб тургъанд.
Ала джибимей къалгъандыла.
Бир къара бугъаны ал джаны
Минги Тауда отлай эди.
Бештаудан да озуб арт джаны,
Чибинлени кѡруй эди.
Узакъ болмай, кетген ъмюрде,
Бу джуртда бир кѡуш джашагъанды,
Аны табхан гаккысы уа
Минги Таугъа ушагъанды.
Ѣлчелеб кѣргенлеринде да,
Ол Минги Таудан эсе да
Эки кере уллу болгъанды.
Бу кѡуш ол бугъаны кѣлтюрюб,
Кѣкде юч кюн айланнганды.
Эм ахыры аны ѣлтюрюб,
Ол биз айтхан къарт текени
Мюйюзлерине кѡоннганды.
Анда аны ашай тургъанлай,
Джауорун къалакъ сылджыраб,
Джашны кѣзюне тюшгенди.
«Неди бу?» — деб кѣзюн уугъанлай,

Къолуна илиниб силкгенди.
Тура-туруб, ол сюекни
Юсюне кырдык чыкыгъанды.
Бир заманда алайда
Минг юйден бир эл къуралгъанды.
Кече сайын ма ол элни
Арты аллына айланаед.
Къартланы джюреклери уа
Мардасыз бек къыйналаед.
Бир кече, сынаыкъ, дедик да,
Сакълауул болуб тургъанмай,
Бир сары тюлкюню кёрдюк да,
Ол тюлкю сора алайлай
Келе-келди да, биягъы элни
Терс джанына буруб джиберди.
Биз а не билейик, ол тюлкю
Джауоруннга келиб тургъанды,
Ашайма деб тартханы сайын.
Хаман терсине бургъанды.
Ол сюек къатыш элибиз да,
Аланы ичинде биз да
Бурула-бурула тургъанбыз,
Ол кече тюлкюню тургъанбыз.
Элге да хапар бергеникде,
Тюлкюню ёлтюреникде,¹
Барысы джыйылыб келдиле,
Сойланыб тургъан тюлкюню
Къартла, джашла да кёрдюле.
Саулай эл аны терисни
Бир джанын беш айгъа сойгъанды,
Бирси джанын аудуралмай,
Бары тюнгюлюб къойгъанды.
Сюрючю джашны анасы
Урчукъ ийире келгенди да,
Урчукъ учу бла тюлкюню
Ары-бери да бургъанды.
Бир джартысы уа къатынны

Ол сюрюю кютген джашына
 Бёрк кыйыр чыкмай кьалгъанды.
 Эиди элде бир кьауумла,
 Сюрюючю уллуд, дейдиле.
 Эки бёлюнуб адамла,
 Къатыннга уллуд дейдиле,
 Бир кьауумла да кьара кьушну
 Эришиуге кьошадыла.
 Кимлери да чал текени,
 Дагъыда ол сары тюлкюню
 Уллуду деб махтадыла.
 Былай бла, эриш болгъанды,
 Бир-бирине дженгдирмейле,
 Халкъ бек ашыгъыб кьалгъанды,
 Бизни сизге пйгендиле.
 Сиз, акъыллыла, муну тюзюн
 Айтырыгъызын суйгендиле».

Андан сора эмегенле
 Уллу эришге кирдиле.
 Ол уллуду, бу уллуду дей,
 Сёзюю узакъгъа ийдиле.
 Бир-бирин дженгалмай,
 Уллу туююшню ачдыла.
 Ала джукъ да эслеялмай,
 Махай, Аллий да кьачдыла.

- 1. Джашчыкъ бла атасы эмгегиленн арасына кьалай тюшгендиле?
- 2. Эмегенле хар заманда адамлагъа джау болуб нек кёрюнедиле?
- 3. Бу сёзлени магъаналарын кьалай ангълайсыз: «кюнбет», «дюккюч», «кюрюч», «такъюзюк», «ёрюш», «алтынлы?».
- 4. Джер юсюнде, сууда эм уллу джаншуарла кьайсыладыла?
- 5. Айырыб бек джаратхан джерлеригизни кесгин окъугъуз.
- 6. Сюрюючюден, текеден, бугъадан, кьушдан, тюлкюден, сюрюючюню анасындан кьайсы уллуду?

ГИПЕРБОЛА

Гипербола грек сёздю, кеси да затны уллу кёлтюртюб айтмакълыкъ деген магъананы билдиреди. Гипербола джазычуланы чыгъармаларында да тубейди, алай а аны кёб айтылгъаны

фольклордады: джырлада, нарт таурухлада, джомакълада. Сёз ючюн, джигит джаш ханны къаласыны башы бла чынгайды. Таурухда айтылгъаннга кёре, Къарча, ачуланыб, ёрге туруб, ызына олтургъанында, Къара таш эки джарылады.

«Ким уллуду» деген джомакъда гиперболааны табыгъыз.

АЙЮ БЛА КЪАРТ

Байкъулланы Даут

Бир айюню темир ауда тургъанын,
Кёб дыгалас этгенин, мурулдагъанын
Бир къарт къошчу кетиб бара кёргенди,
Бурулуб, айюге салам бергенди.
Мухар айю, аны саламын алыб,
Башлагъанды къартдан тилеб, джалбарыб:
— Юч джыл болду, темир ауда турама,
Ёшюнюмю тёрт джаныма урама.
Суу кюсейди ауузум мени, тёзалмайд,
Тамам юч джыл суусабдан джукъ эзалмайд...
Джанад джюрегим, отдача кюеди.
Болуш меннге, ач киритни, чыгъайым,
Ауузум толу сууукъ суудан уртлайым! —
Бу къарт къошчу тюзююн да къарамай,
Джууаб берди, аны сёзюн унамай;
— Ийнаныргъа бек къыйынды сёзюнге,
Андан эсе, кёл салыб тур юйюнге,
Сен чыкъсанг, таб ашаб къоярса мени.
Къысхартырса джашау кюнлеримн. —
— Ант этеме сен суйген зат бла,
Сени тюбюнгдеги къара ат бла,
Бююн сени джаным кибик кёрюрге,
Керек болса, сени ючюн ёлюрге.
Ач киритни, бошла мени, чыгъайым.
Ауузум толу бир сууукъ суу уртлайым.
Къартны джумушады бютеу санлары,
Бир-бирине келишдиле халлары.

— Ичсин сууукъ сууну, сууутсун ауузун.
Нек инджитеме бу джазыкъны джанын? —
Дегенд да киритни ачыб джибергенди,
Суусаб ичерге эркинлик бергенди.
Айю, суудан кемсиз тоюб, ызына къараб,
Къашын-башын хыны-хуну туюгенди,
Ол къартны ашар оноугъа киргенди.
Къайырылгъанды чыгъана джалы,
Къысхасы, кемсиз бек тюрленгенди халы.
Айтханды къартха: — Ашайма сени,
Сени кибик адамла тутханд мени,
Ол къанны мен бюгюн сенден алама,
Ёмюрлюкге башыма бошланама.
Насыбсыз къарт дыгаласха киргенди,
Былай айтыб, айюден тилегенди:
— Алай болса, сабыр эт да, барайыкъ,
Алгъын тюбеген ючеуге сорайыкъ,
Терсни, тюзню ала ачыкъ этерлай,
Мычымай атланайыкъ, джюр эрлай! —
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну, чаба,
Элни къатында уллу чегет таба.
Эл къыйырда бир къарт атха тюбелле,
Атха сорургъа тохташайыкъ, делле.
— Кёб джашагъан кёб биледи, алаша!
Айыр бизни, арабызны тюзетчи,
Кесинг билген кибик оноу этчи! —
Къарт алаша джууаб этеди алагъа:
— Бир заманда мен аламат ат эдим,
Къарасанг да, кёз тиерча сурат эдим,
Чабсам, мени ат озмаед аллыма,
Баш эдим мен, ат сюрюню озаем,
Кимге да атлыкъ этерге базаем,
Энди, кёресиз, ма къартлыкъ джетгенди,
Мени алгъын кючюм къалмай кетгенди.
Чабсакъ, атла бары мени озалла,

Бізларында кемсиз узакъ созалла,
Ол себбден нем мени атханды,
Махтаулу кюнлерими унутханды,
Мулхард манга энди салгъан ашы да,
Мени хаман туюуб къызы, джашы да...
Бурун сыйым къайдан келсин, кетгенди,
Мени джазыкъ, ахыр кюном джетгенди.
Сагъыш этиб, къарасам бу ишлеге мен,
Къартдан эсе айюню тюзсюнемен,
Тыйыншлыды, айю сени ашаса,
Сенсиз джерде кеси эркин джашаса!
Сора айю тебреди аны таба:
— Ашайыммы энди? — деб къартха чаба.
Къарт айтханд: — Энтда экеуге барайыкъ,

Айтханымча, ючюсюне да сораыйкъ, —
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну чаба,
Элни къатында уллу чегет таба,
Ала анда къоз терекге тюбелле:
— Дауубуз барды, айыр, деб тилелле...
Къоз терек джууаб этди алагъа:
— Джайгъы кюнде, исси болгъан чилледе,
Келедиле кёб адамла элледен.
Салкъынымда джукъуларын тындырыб,
Субай битген бутакъланы сындырыб,
Тюб джашымы мулхар этиб кетелле,
Ала мени хамап мыдах этелле.
Сагъыш этиб, къарасам ишге мен,
Сенден эсе айюню тюзсюнемен,
Тыйыншлыды, айю сени ашаса,
Сенсиз джерде кеси эркин джашаса!
Сора тебрегенди айю аны таба:
— Ашайма энди, — деб къартха чаба,
Къарт айтханд: — Энди биреуге барайыкъ.
Айтханымча, ючюсюне сораыйкъ.
Разы болуб айю къартны сёзюне:
— Джюр, хайда, — деб къарагъанды кёзюне.
Экиси да баралла джолну чаба,
Акъ къаяны тюбю чынгылла таба.
Ала анда бир тюлкюге тюбелле:
— Дауубуз барды, айыр, — деб тилелле...
Тюлкю джууаб этед алагъа:
— Къыйнды муну мында айырыргъа,
Керек болад ызыгъызгъа къайтыргъа.
Ишни болгъан джерине биз барайыкъ,
Терсге, тюзге иш юсюнде къарайыкъ! —
Ючюсю да, разы болуб, кетдиле,
Темир аугъа кюн батхыпчы джетдиле.
— Алгъын тургъан джеригизге барыгъыз, —
Дейди алагъа хыйла тюлкючук,

— Эшигнини да кирити болгъанча,
 Къарт да джолгъа чыкъсын, кетиб баргъанча,
 Айю суусабдан ёле тургъанча.
 Алгъын кибиб, сёлешигиз энтда бир.
 Айю, хайда, кеч болады, ары кир! —
 Деди да тюлкю, туурадан къарады.
 Айю энтда темир аугъа барады.
 Къарт да барыб, кирит салыб бегитди.
 Къарайдыла, туурасындан кюлелле,
 Экиси да тюз къатына келелле,
 Мухар айю, ачууланыб, къараед,
 Аны къарны ачы-ачы бураед,
 Темир ауда ёрге-ёрге чынгаед,
 Къызгъан къаны отда кибиб къайнаед.
 Тюлкючюк а уллу хархда кюледди.

- 1. Джомакълада тубеучю энчи ышанладан бу джомакъда не кёресиз?
- 2. Айюню, къартны, къоз терекни, атны, тюлкюню айтхан сёзлерин рольла бла окъугъуз.
- 3. Терекни, атны айтханларында нени тюзге санаргъа боллукъду?
- 4. Табигъатны сакълауну юсюнден къаллай назмула билесиз? Кесигиз ол джаны бла не этесиз?

С ёзлюк иш: *темир ау, дыгалас, джай чилле, чынгылла.*

ШОХАЙЧЫКЪЛА

Хубийланы Магомет

Бир текечик, бир таначыкъ,
 Бир къозучукъ, узаймайын,
 Шохайчыкъла болгъандыла,
 Бирем-бирем айланмайын.

Джаз болгъанлай, ючюсю да
 Бирге оноу этгендиле.
 Эртденбла эртде туруб,
 Тауда отларгъа кетгендиле.

Кёб сууладан, кёб тарладан,
Ауушладан ётгендиле.
Бара барыб, гокка ханслы
Ариу сыртха джетгендиле.

Энд былайда тохтайкь деб,
Эрлай кьошчукь салгъандыла,
Гелеу хансдан керпеслениб,
Тоюб кюнде джатхандыла.

Иссилеучю тёбечикге
Чабыб, ойнаб чыкьгъандыла,
Башчыкъларын дукъуш этиб,
Бир-бирчигин джыкьгъандыла.

Ючюсю да уллучукъла,
Семизчикле болгъандыла.
Джолоучула шохайлагъа
Сейирсиниб озгъаидыла.

Бир кече уа не эсе да
Къозучукь бек ахсыннганды.
Не болгъанын ол айтмайын,
Нёгерлерин кыйнагъанды.

Юйге тансыкь болгъанды да,
Ол хар кюнюн тергегенди,
Танг атханлай, «мен кетеме»
Дегенди да тебрегенди.

Текечик а аны сёзюн
Оюмсузгъа санагъанды,
Сакъалчыгъын кымылдата,
Былай айтыб къарагъанды:

«Айырылмай айланабыз
Джаздан бери ючюбюз да,

Кѐб кълмайын джуукълашад
Элге энер кюнубюз да.

Не болсакъ да, бирге болсун
Ючюбюзню джазуубуз.
Бирге болсакъ, бѐруге да
Джетерикди къаруубуз.

Кесинг кетсенг сен, къозучукъ,
Джолда бѐрю ашаб къояр.
Сени маркъа санларынгы
Дакъикъагъа къаннга бояр».

Тынгылары келмегенди
Бу сёзлеге кёзучукъну.
Сора кетиб тебрегенди
Ол, ашыгыш бир джолчукъну.

Бара барыб ол кёзучукъ
Шоркъа суугъа тирелгенди.
Анга кириб ёталмайын,
Амалсыздан сирелгенди.

Тёбенракъда люу-люу эте
Бир кёпюрчюк эсlegenди.
Къууаннгандан чабыб барыб,
Миниб ётюб тебрегенди.

« Ол джанына джетдим энди», —
Деб кёзучукъ атлагъанды.
Алайна кёпюрчюкню
Тюз тюбюнден «шыб» дегенд да
Бир кёк бёрю тюз аллына
Чыкыгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, кёзучукъ!» — деб,
Бёрю кесин ышаргханды.
«Нёгерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса? — деб
соргъанды.

«Сау бол, бёрю», — дегенди да,
Салам бергенд кёзучукъ да.
Хапар айтыб башлагъанды,
Эсгермейин ол бир джукъ да:

«Текечик да, таначыкъ да
Къалгъандыла тауда отлай,

Мен а элге ашыгъама,
Юйлюбюзню бек тансыкълай».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди:
«Ары айлан да, бери айланчы,
Къозучугъум, сен», — дегенди.

Алай айтыб, мухар бёрю
Аны аллын терк алгъанды.
Ары айланыб, бери айлана
Тебрегенлей, «хам» дегенд да
Къозучукъну ол джуханды.

Текечик бла таначыкъ да
Отлай-отлай тургъандыла.
Къозучукъдан хапар билмей,
Кёб сагъышла къургъандыла.

Кюз тауусулуб, эртден сайын
Джерни кырау агъартханды.
Таначыкъ да, «кетеме» деб,
Текечикге къадалгъанды.

Текечик а аны сёзюп
Оюмсузгъа санагъанды,
Сакъалчыгъын кымылдата,
Былай айтыб къарагъанды:

«Энди сен да, къозучукъча,
Керексизге бош джангылма,
Сен да кетиб къала эсенг,
Тау башында мен джангызма».

Тынгылары келмегенди
Бу сёзлеге таначыкъны,
Сора кетиб тебрегенди
Ол бир ариу талачыкъны.

Бара барыб, таначыкъ да
Кёпюрчюкню эслегенди.
Къоркъмай-юркмей, таукеллениб,
Миниб ётуб тебргенди.

«Ол джанына джетдим энди», —
Деб, таначыкъ атлагъанды.
Алайна кёпюрчюкню
Тюз тубюнден «шыб» дегенд да
Бир кёк бёрю тюз аллына
Чыкъгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун, таначыкъ!» —
деб

Бёрю кесин ышартханды.
«Нёгерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса? — деб соргъанды.

«Сау бол, бёрю», — дегенди да
Ол да джууаб къайтаргъанды.
Не боллугъун эсгералмай,
Хапар айтыб башлагъанды:

«Мен ашыгыш джолоучума,
Юйюбюзню бек тансыкълай,
Текечик а кеси джангыз
Тау башында къалгъанд, отлай».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди.
«Ары айлан да, бери айланчы,
Таначыгъым, сен», — дегенди.

Алай айтыб, хыйла бёрю
Аны аллын терк тыйгъанды.
Ары айланыб, бери айлана

Тебрегенлей, «хам» дегенд да
Таначыкъны джуханды да
къойгъанды.

Талай кюнден тау башлагъа
Биринчи къар тюшгенди.
Текечик да кеси джангыз
Эм ахыры эрикгенди.

«Къозучукъ бла таначыкъны
Излейим», — деб ойланганды.
Сора бир кюн эртде туруб,
Ызларындан атланганды.

Текечик да ол кенюр бла
Эрлай ётюр башлагъанды.
Биягъынлай ол кек бёрю,
«Шыб» дегенд да текечикни
Тюз аллына, билмегенлей,
Чыкыгъанды да къалгъанды.

«Эй, джол болсун. текечик!» —
деб,

Бёрю кесин ышартханды.
Негерлеринг къайдадыла,
Кесинг джангыз сен къайрыса,
Къоркъмаймыса?» — деб
соргъанды.

«Сау бол, бёрю», — деб, текечик
Анга хыны къарагъанды.
Къозучукъ бла таначыкъны
Кек бёрюден даулагъанды:

«Не этгенсе сен аланы,
Бусагъатдан айт джашырмай,

Тюзюн айтсанг, иги болур,
Заманымы бош ашырмай», —

Деб, текечик алайна
Тыйгъанд аны тарбуууннга.
Бёрю хахай-тууай этгенд,
Халкъ чабарча кьуугъуннга.

«Мен билмейме, кёрмегенме,
Хатам джокъду», — дегенд бёрю.
Тюз чыгъаргъа джетгендиле
Уялмаучу эки кёзю.

«Сакъалчыгъынг нек
кымылдайд?» —

Деб, бёрю эс ташлагъанды,
«Мюйюзлеринг джитимилле,
Текечик?» — деб ол соргъанды.

«Къайдадыла, бёрю, мени
Джандан суйген нёгерлерим?
Сенекден да джитидиле,
Кёремисе, мюйюзлерим.

Сенден аджал табхандыла,
Бир ажимсыз, нёгерлерим.
Сени ашаргъа излейдиле
Энд ичимде эгерлерим.

Аны ючюн кымылдайды
Мени ма бу сакъалым да,
Аны ючюн бусагъатдан
Джетерикди аджалынг да».

Хыйла бёрю, кукаланыб,
Кесин обур, джек этгенди.
«Ары айлан да, бери айланчы,
Текечигим, сен», — дегенди.

«Мен айланлыкъ тюлме ары,
Къапчыгъынгы бир алмайын,
Не былайда сени, бѣрю,
Тюз ичинги бир джармайын», —

Деб, текечик сан этмегенд
Хыйлачыны бу сѣзлерин.
Джут бѣрюню тюз къарнына
Чапчанды ол мюйюзлерин.

Тексчик чырт къоркъмагъанды,
Кѣк бѣрюге ёшюн бура,
Къарнын ачыб къараса уа —
Нѣгерлери анда тура.

Къозучукъ да, таначыкъ да
Эрлай чартлаб чыкъгъандыла,
Хапарларын башдан-аякъ
Текечикге айтхандыла.

«Сен айтхандан энд, текечик,
Биз чыкъмазбыз», — дегендиле.
Ючюсю да ойнай-кюле,
Юйлерине кетгендиле.

Ючюсю да айырылмай,
Энди бирге джорюйдюле,
Бѣрюден да, айюден да,
Асландан да кючлюдюле.

Энд алагъа къатылмайды
Дунияда чырт бир джукъ да.
Шохайлалла текечик да,
Таначыкъ да, къозучукъ да.

- 1. Къозучукъ бла таначыкъны джангылычларын неде кѣресиз?
- 2. «Текечикни джигитлиги» деген темагъа хапар айтыгъыз.
- 3. «Мени текечигим», «Мени таначыгъым», «Мени къозучугъум» деген темаланы бирине хапар джазыгъыз.

С ѣ з л ю к и ш: *аууш, гелеу, дукъуш, керпеслениб, оюмсуз,*

НАРТ СЁЗЛЕ

Таб, кесгин, кысха, адамны ойлашдырырча, суратлау халда айтылган акъыл сёзлеге нарт сёзле дейдиле.

Бурун нартла деб терен акъыллы, ёхтем, джигит адамла болгъандыла. Бу акъыл сёзлени да ала айтхандыла деб айтыу барды. Алай а нарт сёзле не заманда да, къайда да халкъны ичинде туадыла.

Хапар айтхан заманда, нарт сёзню айтырны аллы бла «бурунгула айтханлай» деучендиле. Нарт сёзле сансыз-санаусуз кёбдюле. Ала халкъны къалай джашай келгенин, халкъ тюзлюкге, урунуугъа, тенгликге, джигерликге, адебге, намысха къалай къарай келгенин ачыклайдыла. Ала адамны игиликге, тюз джолну барыргъа, аманлыкъны, терсликни эрши кёрюрге юретедиле.

Нарт сёзле адамны джашау нёгеридиле. В. И. Ленин, нарт сёзлени терен маъаналарын черте, «къалай алааматдыла! Ма, бизни джазыучуларыбызгъа быладан юренирге тыйыншлыды. Бир айтыу бла ёрге кёлтюралмазча урады.. Аланы джыаргъа ёмда бир уллу джыйымдыкъ этерге керекди. Ол джазыучула бла ораторлагъа уллу хазна боллукъду», — дегенди.

Нарт сёздеде эм баш айтылган — тюзлюкню джакълау, терсликге къаршчылыкъды. Ол себеден халкъны хакъын ашаб, башхалагъа джашау бермей турганла нарт сёздеде кёб айтыладыла.

С ё з ю ч ю ц, «Бий — бёрю, бийче — тюлюк», «Байдан мал алгъандан эсе, шайтандан ийман алырса», «Молла джазган бузулур, халкъ джазган бузулмаз».

Кеси кыйыны бла джашаргъа кюрешген джарлы адам не тюз болса да, байла, бийле аны сёзюне, кесине да багъа бермегенлери нарт сёзледе кёрюнеди: «Джарлыны сёзю кьодулу», «Джарлыны, туюге минсе да, ит кьабар». Аманлыкъ, кьызгъанчлыкъ, зарлыкъ, эки бетлилик, тилчилик, адебсизлик, махтанчакълыкъ нарт сёзледе уллу хыртха уруладыла.

Джашау тюрлене баргъаны сайыи бир кьауум нарт сёзлени да магъаналары тюрлене барады, бир кьауумла уа, чырт да магъаналарын тас этиб, бизни бюкюнню джашауубузгъа келишмейдиле. Сёз ючюн, «Тиширыуну чачы узун да, акъылы кьысха», «Сени таш бла ургъанны сен аш бла ур».

Терен магъаналы затны юсюнден таб, кесгин, кьысха, адамны ойлашдырырча акъыл сёзле бусагъатда да айтыладыла.

Граждан кьазауатны, совет джашауну, Уллу Ата джурт кьазауатны, Совет джуртубузну, партияны, белгини сакълаб тургъан джити аскерчилени, джигер урунуб, коммунист джамгъат кьурагъан совет адамланы юслеринден этилген акъыл сёзле бардыла.

Джазыучула кеслерини чыгъармаларында нарт сёзле бла кёб хайырланадыла. Нарт сёзле халкъны тил байлыгъын ёсдюрюрге болушадыла.

Нарт сёзле эндиге дери да джыйылгъандыла, мындан ары да джыйыллыкъдыла.

- 1. Нарт сёзле дёб неге айтабыз?
- 2. Халкъгъа артыкълыкъ этгенлени юсюнден нарт сёзледе не айтылады?
- 3. Адамлыкъгъа, джигер урунуугъа нарт сёзледе кьаллай орун бериледи?
- 4. «Нарт сёз» бла «нарт» дегенини арасында кьаллай байлам барды?

АТА ДЖУРТНУ ЮСЮНДЕН

1. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы.
2. Джуртубузда миллет кёб, иннет бир.
3. Ленинни иши кьадама.
4. Совет власть бизге келди, халкъгъа бирден тенглик берди.
5. Тюзлюкню джакъла, Джуртунгу сакъла.
6. Совет Аскерге бардым, туугъан юйюмю табдым.

7. Туугъан джерингча джер болмаз. Туугъан элингча эл болмаз.

8. Кесинге насыбны къралынг бла изле.

ИЛМУ, БИЛИМ

1. Байлыкъ билмде, билим этимде.
2. Билеги кючлю бирни джыгъар.
Билими кючлю мингни джыгъар.
3. Билим адамгъа къанатды.
4. Ишни билмеген ит ийлыгъын кёрюр.
5. Окъугъан асыу, окъумагъан джарсыу.
6. Амал билген — амал бла,
Амал билмеген — аман бла.
7. Билими азны ауузунда кирит.

УРУНУУ, ДЖИГЕРЛИК

1. Бирликде — тирилик.
2. Ишлемеген — тишлемез.
3. Соруулу иш сёгюлмез.
4. Иш битмей, кюч битмез.
5. Эттилик ишге болджал салма.
6. Джер тюртмеген тоюнмаз.
7. Джигерни тангы алгъа атар.

АКЪЫЛ, АДАМЛЫҚЪ, ИШЛЕНМЕҚЛИК

1. Тюзю ётмеги тюзде къалмаз.
2. Ат белден, джигит кёлден.
3. Таукелни джолу нюр джанар.
4. Баш болса, бёрк табылыр.
5. Иги деген атха минниген кибикди,
Аман деген джерге кирген кибикди.
6. Чыбыкълыкъда бюгюлмеген
Къазыкълыкъда бюгюлмез.

ЭРИНЧЕКЛИК

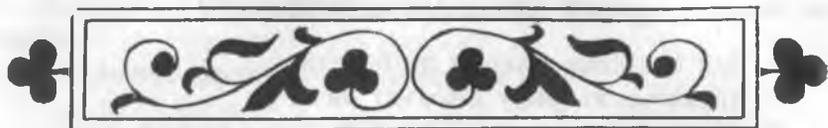
1. Ашда бёрю, иште ёлю.
2. Сёзде бар, иште джокъ.
3. Хазыр ашха терен къашыкъ.

ЭСКИ ДЖАШАУНУ ЮСЮНДЕН

1. Бай билгенни джарлы да биледи,
Айтыргъа къарыуу джокъду ансы.
2. Байны оноуу джарлыгъа джарамаз.
3. Аллахха ышаныб, кюнюнго кеч этме.
4. Байны шагъаты кѣб болур.

● 1. Кесигиз юйде адамларыгъызгъа, хоншуларыгъызгъа соруб, нарт сѣзле джазыб алыгъыз.

2. Сиз джыйгъан нарт сѣзлени классда окъугъуз, школда «Фольклор бѣлмеге» салыгъыз.

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА

ЭЛБЕРЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Эл берген джомакъла джырладан, джомакъладан сора этилпб тебреген болурла. Ары дери джомакъ болуб тургъанды да, сора артда халкъ фольклорну бир тюрлюсюн чыгъаргъанында, анга «эл берген джомакъла» дегендиле. Бир-бирде элдеде, эл берген джомакъгъа къысхартыб, джомакъ деб да къоядыла, бир-бирде уа алагъа элберле дейдиле. Эл берген джомакълада халкъны не джерледе джапагъаны, не иш эте келгени, джашаугъа къалай къарагъаны танылады. Эл берген джомакъла адамны эслигин, сынамын, ангыламакълыгъын, оюмун ёсдюрюге болушадыла, кеслерини да айтылыу джорукълары къалгъан фольклор жанрладан башхады. Сёз ючюн, иёгери болмагъанлыкъгъа, адам джырларгъа боллукъду. Эл берген джомакъны айтыр ючюн а, азы бла эки адам кереди.

Эл берген джомакъда затны не болгъанын аны ышанлары бла биледиле. Эм алгъа биреулен затны атын айтмай, аны ышанларын, башха затлагъа кёчюрюб, айтады. Сора тынгылагъанладан ол затны не болгъанын ким айтса, экинчи эл берген джомакъны ол айтады. Алай бла кёзюу биринден бирине кёчеди. Киши билмесе уа, дагъыда ол биягъы айтады. Юлгю келтирейик.

«Джети къат кийими, бары да тюймесиз». Сынамы болуб, иги сагъыш этген аны къобуста болгъанын билликди, нек десенг, ол ортасы сюремге дери къат-къат чапракъды. Неда: «Бир

ананы минг баласы». Бу айтылган башха затланы барындан да джулдузлагъа келишгени ачыкъды.

Эл берген джомакълада бир затны юсюнден тюрлю-тюрлю ышанла бла айтылганла да тубейдиле: сёз ючюн, джулдузланы юсюнден бир айтылганы «юй башында ала кюйюз», экинчи — «джерни джабхан ала кюйюз», ючюнчю — «кёк къагъытда тую бюртиюкле»; отну юсюнден: «бир атым барды да, ол джатхан джерге тую чыкъмайды», «тегене толу къызыл ашыкъ». Биринчи айтылганда от этилген джерге дженгилде ханс чыкъмаганы, экинчиде уа отну къызыуу тегюлюб турганы айтылады. Алай болмай эл берген джомакълада эки затны юсюнден бирча ышанла айтылганы да болады. Сёз ючюн, «не барама, барама, балта узуну баралмайма» деб тирмен къакъгычха да, бешикге да айтадыла.

Эл берген джомакъла бусагъатда да этиледиле. Адамны сезимин ёсдюрюрге, ойлашдырыргъа юретгенден сора да, эл берген джомакъла халкъны тил байлыгын ёсдюрюрге улуу болушадыла. Эл берген джомакъланы айтыу бу джорукъда барады:

— Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да, арымайды.

— Поезд болурму?

— Огъай.

— Самолёт болурму?

— Огъай.

— Сора кесинг айт.

— Эл берсенг, айтырма.

— Хурзукну береме.

— Хурзукну игилиги мени, аманлыгъы таудан-ташдан кери. Ол да неди десенг, кёпюр.

● 1. Эл берген джомакъ деб неге айтабыз?

2. Элберни къалган джомакъладан башхалыгъы неди?

3. Эл берген джомакъны айтыу джоругъу къалайды?

4. Эл берген джомакъла айтыгъыз.

5. Элберлени джыйыб, алфавит джорукъда тетраджа джазыб, школна «Фольклор бёлмесине» салыгъыз.

Юй бла мюлк:

1. Не барама-барама, балта узуну баралмайма.
(*Бешик, тирмен кьакъгъыч.*)
2. Бир кьалада минг тешик.
(*Сынджыр.*)
3. Уллу тюзде кьар джауа.
(*Элекден акъгъан ун.*)
4. Бир ёгюзюм барды да, бойнун бурмай, суу ичмейди.
(*Къумгъан.*)
5. Аtdан мийик, итден алаша.
(*Ат джер.*)
6. Акка юйге кирмейди, амма эшикге чыкъмайды.
(*Босагъа бла тыбыр таш.*)
7. Тёрт кьарнаш бир бёркню тюбюнде.
(*Столну аякълары.*)
8. Бурну темир, кьуйругъу кендир.
(*Ийне бла халы.*)
9. Тёртеу ёрге тура, экеу кенгеш кьура.
(*Орудукъ.*)
10. Биз, биз, биз эдик,
Бирер ариу кьыз эдик.
Джиб болуб тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк.
(*Мынчакъла.*)
11. Агъачдан агъач туугъан, агъач белин буугъан.
(*Джыккыр.*)

Хайуанла, битимле, башха затла:

1. Суугъа кирсе, бир бола, суудан чыкъса, минг бола.
(*Ат кьуйрукъ.*)
2. Къат-къат тонлу, кьарыш бойлу.
(*Къобуста.*)
3. Бир кьызым барды да, джылына джети чепкен киеди.
(*Нартюх.*)
4. Таш башында кьызыл ашыкъ.
(*Шибижги.*)
5. Тышы тоб кибик, ичи от кибик.
(*Харбыз.*)

6. Къазандан къара, къардан акъ.
(Къартчыгъа.)
7. Суу тюбюнде мияла мынчакъ.
(Чабакъ.)

Табигъат:

1. Бир акъ джабыуум барды да, саулай джерге джетеди.
(Къар.)
2. Юч зат юч затдан тоймайды.
(Джер сжаумдан, тенгиз суудан, адам джашаудан.)
3. Къолсуз, аякъсыз эшик ачар.
(Джел.)
4. Юй башында ала кюйюз.
(Кёк бла джудузла.)
5. Бир ананы минг баласы...
(Кёк бла джудузла.)
6. Бир къумачым барды да, къарылаб тауусалмайма.
(Джер.)
7. Онеки къуш, элли эки чаука, ючджюз алтмыш беш чакъынджик бир гаккы табхандыла.
(Джыл.)

Адам:

1. Эки затым барды да, ала джетмеген джер джокъду.
(Кёзле.)
2. Юй тюбюнде ханс сибиртги.
(Сюркелген сабий.)
3. Кеслери ёседиле, биленмей кеседиле.
(Тишле.)
4. Чегет къыйырында тала, тала къыйырында эки къундуз бла эки джудуз, орталары бла узун сырт, сыртны тюбюнде бир бау, бауну ичинде акъ къозула ойнай.
(Чач, мангылай, кёзле, къашла, бурун, аууз, тишле.)

Урунуу:

1. Эртден кетер, ингир келир.
(Сюрючюню таягъы.)

2. Ашда бёрю, иште ёлю.

(Эринчек.)

Билим:

1. Алтын болуб саргьалмагъан, кюмюш болуб агъармагъан.
Багъасына багъа джетмеген, артыкъ болуб киши атмагъан,
кёзю кыйыб киши сатмагъан.

(Акъыл.)

2. Таууш этмей сёлешген,
Халкъгъа акъыл юлешген.

(Китаб.)

Техника:

1. Къулагъынга не уллу кычырыб сёлешсе да, къараб
кесин кёрмейсе.

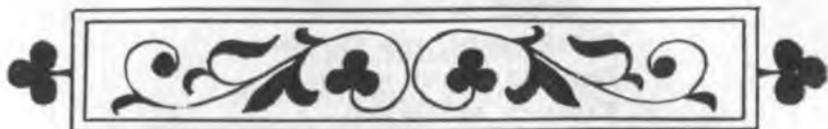
(Радио бла сёлешген.)

2. Зынтхы ашатмайма,
Къамчи бла урмайма,
Джерге ариу джатады,
Талай сагюнджю тартады.

(Трактор.)

3. Бир къозучугъум барды да, бир сагъатха эки кере уяна-
ды, андан сора уа джукълаб турады.

(Школ къонгурау.)

ДЖАНГЫ ДЖОМАКЪЛА

КЕБ ДЖАША

Суююнчланы Азамат

Джомагъыбыз — бир къапчыкъ,
Башын сизге бошлайыкъ:
Эл бернуню орнуна
Сёз беригиз, башлайыкъ.

Биреулен:

— Мен айтыучу болайым,
Сен да — аны билиучю;
Сен билмесенг, халкъ айтыр,
Сабыр болсун кюлюучю.

Бирн сору б, бирн
джуу аб этеди:

— Джашагъаны юдеди,
Аякълары кюлдеди,
Табадагъын санаиды,
Гапхадагъын марайды.
— Киштик!
— Огъай, джалкъау!
Кюнню ашхы заманын
Ол бошуна ашырад,
Хамаи чайнаб бир сёзню,
Эримейин кычырад.
— Гугукгамы айтаса?

— Огъай, джаншакъ!
Субай санлы, акъ къанлы
Джашил чепкен киеди.
Харакети кѣбдю деб,
Келген джери сюеди.

— Келин!

— Огъай, нартюх!
Башы къалын табакъды.
Юсю бир да омакъды,
Къашы сары чапракъды,
Аякълары топракъды.

— Гиджи!

— Огъай, чѣблеу!
Кютсенг — къууанч болады,
Кийсенг — къумач болады,
Къараб бакъсанг — май этед,
Терк огъуна бай этед.

— Малчылыкъ!

— Тюз айтаса!

Бир арбазда беш киши,
Беш кишини — бир иши,
Уллусуна гитче — асыу,
Бир-бири бла джарашыу.
— Бир аязда беш бармакъ!

— Огъай, орус, къарачай,
Черкес, абаза, ногъай!

Сабыр тюбю сары алтын,
Деб, айтабыз аны атын.
Халкъла суйген терекди,
Дуниягъа бек керекди.

— Рахатлыкъ!

— Тюз айтаса, кѣб джаша!

- 1. Джомакълы назмуну рольлада окъугъуз.
- 2. Назмуда не затха бериледи сый, не зат урулады хыртха?
- 3. Назмуда нарт сѣзню табыгъыз.
- 4. «Бизни кърал урунууну, шохлукъну, рахатлыкъны къралыды» деген темагъа хапар айгыгъыз.

МЕН КИММЕ?

Хубийланы Осман

Мен эл берген джомакъма,
Кимди джууаб эталлыкъ?
Айтсын мени атымы,
Сайлагъан элин аллыкъ...

Тешмей, кийиб турама
Акъ чепкенлени къат-къат,
Суу джетиб а болмайма,
Аны билед джамагъат.

Джокъду тилим, къулагъым,
Кёзюм, бутум, не къолум.
Мени суйген, эс табыб,
Таныйды барлыкъ джолун...

Тенгим, менден джанлама,
Мени бла сен шох бол,
Ол заманда уа санга
Джарыкъ болур джашау, джол...

Сездирейим къыйнамай:
Мен бир тюлме, минг-мингме.
Солутмайсыз къыш не джай,
Айтчы энди, мен кимме?

- 1. Назмуда пени юсюнден айтылады?
- 2. «Китаб мени джашауумда» деген темагъа хапар айтыгъыз.

*САБИЙЛЕГЕ КЪОНАКЪГЪА
КЕЛГЕНДИЛЕ ДЖОМАКЪЛА*

РАХАТЛЫКЪНЫ БЕЛГИСИ

Джаубаланы Хусей

Омаккъуйрукъ, акъкъанат
Чыпчыкъ кёкде айланат,
Чёмелтаякъ бурулады,
Ары-бери джол салады.

«Рахатлықны белгиси» —
Дейди анга халкъ кеси:
Сабийлени джубанчыды,
Улдуланы къууанчыды.

Юй башында, шорбатда
Къонуб турган сагъатда,
Мамыр джырла джырлайды, —
Аны аты къалайды?

- 1. «Рахатлықны белгисини» юсюнден къаллай джыр, назму билесиз?
- 2. Назмуда къош сёзлени табыгъыз.

НЮРЛЮДЮЛЕ, ТЮРЛЮДЮЛЕ

Кертмелеге ушайдыла,
Тюрлюдюле,
Фатегенсиз джанадыла,
Нюрлюдюле.

Орамлада, юйледе да
Тюбейдиле,
Къарангыны бир джаына
Силдейдиле.

Кечелени кюнча джарыкъ
Этедиле —
Барыбызны кёлюбюзге
Джетедиле.

Сыйдамдыла, аридула
Бир да кемсиз...
Была неле болганларын
Билемисиз?

- Совет адамла электрокюч бла къаллай бир кёб хайырланганларын
хапар айтыгъыз.

ТУМ-КЪАРАЧЫКЪ

Хансчыкъладан алаша,
Чапракъ тюбге джараша,
Тау сыртлада битеди,
Къачха бишиб джетеди.

Татлы суудан толады,
Тум-къарачыкъ болады,
Мынчакъчыкъгъа ушайды,
Адам суйюб ашайды.

- Сиз къайсы кѳгетлени билесиз? Аланы энчи ышанларын айтыгъыз.

ОМАКЪ КЪОНАКЪ

Чапракъсыз, ийпели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин кенг кериб,
Джай да, кыш да кѳгериб,
Битиученди мийикде,
Къаялада эм тикде.

Джыл башында къууанчха,
Сохталагъа джубанчха
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

- Сиз билген тереклени энчи ышанларындан хәпар айтыгъыз.

СЕЙИР КЮБЮРЧЕК

Бир сейир зат алгъанды
Атам тюкенден,
Ингир сайын биз анга
Къарайбыз бирден.

Ююбюзде тургъанлай,
Концертге къарай,
Хоккей, футбол оюнда
Голланы санай.

Неда дунья болумдан
Хапарла эште,
Неда кёрюб хорламны
Туугъанын иште.

Энди ох деб турабыз,
Къарайбыз бирден —
Бир сейир зат алгъанды
Атам тюкенден:

Сюеледи мюйюште,
Ушаб кюбюрге,
Ашыгъама мен анда
Кино кёрюрге.

- Быллай джомакъ не заманда чыгъаргъа болгъанды?

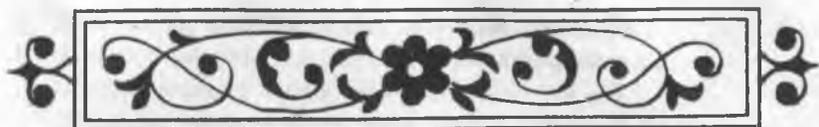
ДЖЫРЧЫ

Тау ёзенди къаласы,
Бугъой, бузду апасы,
Джай да, къыш да джырлайды,
Къыйып джолну хорлайды.

Къыш тазады, кюзгюча,
Тазалыкъгъа юлгюча,
Джай къобады, кёбеди,
Джол тарды деб, тебеди.

Алай эте хар къуру,
Ол барады къутуруб,
Бизге ГЭС-ле къурдура,
Сууун тюзге бурдура.
Кючюн анга берирге
Ашыгъады тенгизге,
Толкъунланыб безирге,
Кемелени сюрюрге.

- Заманны чакъларына кёре сууланы къалай тюрленгенлеринден хапар айтыгъыз.

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

ЁРТЕНЛАНЫ

АЗРЕТ

(1907—1955)

БАЙ БЛА ДЖАРЛЫ

(Джарты поэма)

Бир кызыу кюн, кёб болмайын, бу кетген джай
Салктын юйде джата эди Рамазан бай.
Къолунда таянгыч, къолтугъунда машок,
Келди мынга бир къарт, асхай-асхай.

Д ж а р л ы:

— Салам алейкум!

Б а й:

— Неди, айт?

Д ж а р л ы:

— Хакъчыгъымы

Беригиз деб, алыб келдим къанчыгъымы,

Ачдан бир кесек инджиледи юйдегим,

Артын этдим мюргеуюю, акъчыгъымы!..

Б а й:

— Билмеген адам кибик мени халымы,

«Бер», деб келесе «къыйынымы, джалымы»,

Амма, къалмагъанды менде ол кюч,

Бошагъанма бурун мюлкъюю-малымы!..

(Бай былай айтды да сыртын айландырды,

Кёлюн эски къылыклагъа байландырды.

Не кет, не кел, олтур, не тур демей, къартны

Бойнун эншиге бюкдюрюб ойландырды.)

Д ж а р л ы:

— Джаным, бир темирли нартюх — ашлыкъ ючюн

Не керекди адамгъа къарыуун, кючюн

Башдан-аякъ санаб, агъартыргъа кёзюн,

Не уа къызыл этерге бурун учун?

Ма, сиз мени «сабырчыкъ эт, олду, буду...»

Сылтаула бла булджутханлы джыл толду.

Мен хакъ берир деб, сан тюйген эдим санга,

Бер, бер энди, къыйнагъанынг озуб болду.

Б а й:

— Айтама да, билмейсе сен!..

Д ж а р л ы:

— Бек билемен,

Джокъду бу дуняда байладан «ёлемен»!..

Мени не ишимди сени къызгъанчылыгъынг,

Мен къыйынымы, хакъымы деб келемен.

Нек билмейме билмезге, айг энди, джаным,
Сизни кьолугъузда таркъайды да къаным.
Бузда, къарда сизни тегерегигизге
Джорта, чаба, топал болду ма терт саным!

*(Къып-къызыл кызарды байны эки кезю,
Лчыудан кёбюб чыктыды кзулакъ бези.
Бай адетде уругъа тугел болалмай,
Чанчыб-чанчыб чыктыды ауузундан сёзю.)*

Б а й:

— Джокъду мени сеннге берлигим, кет дейме!..

Д ж а р л ы:

— Огъай, мен да хакъымы алмай кетмейме.

Б а й:

— Сюел да тур алай эсе, алырса, хо-оо,
Лалалмай квалсанг, бир да бюсюреу этмейме...

*(Бу бай кёблени хакъын ашагъан эди,
Кёбно кыйынын джугуб бошагъан эди,
Джалчыланы, джарлыланы джегиб, кыйнаб,
Артыкълыкъ, кючликъ этиб джашагъан эди.)*

Д ж а р л ы:

— Хей... мен кёб зулму чекгенледенме,
Сизден тамам сууугъан, безгенледенме,
Джанлы къаршчысына сауутсузлай тюшюб,
«Фана»¹ дуниядан умут юзгенледенме!..
Сен тоюбса, мен ашарыкъсызладанма,
Джаланбашладан эм чарыкъсызладанма,
Сизни аякъ тюбюгюзде кёб термилген
Мугурладан, кезю джарыкъсызладанма,
Да... мен кенг дунияда сыгылгъанладанма,
Эки кезюнден эндилеге дери къан

¹ Ф а н а (араб.) — хаух, болджаллы.

Тамыб, сенича джаныуарланы тырнакъ
Учу бла кѳрге тыгъылгъанладанма...

Б а й:

— Сен билмейсе!..

Д ж а р л ы:

— Нек билмейме джекенинги,
Джалчы халкълы белин муккур бюкенинги,
Кюнлерин кече, кечелерин кюн этиб,
Къамчинги бурну бла къан тѳкенинги?!
Бек билеме адам гери сойгъанынги,
Тохтаусудан къанларындан къашыкъ бла ичиб,
Гыбы кибиб кѳбенинги, тойгъанынги!..

*(Бизни байны бети къап-къара кѳаралды,
Хар кѳзю бирер гаккы болду, аралды,
Джалчы асхакъ кѳартны сѳзюм кѳлтюралмай,
Тапчанда алтуруб кючден чыдаялды.)*

Б а й:

— Кет, мен сенлейле бла кѳб сѳлешмейме,
Джокъду менде ишинг, мюлк, джер юлешмейме,
Къозгъама мени, тынч болургъа джарарса,
Амма, мен кѳб адам бла кюрешмейме!..

Д ж а р л ы:

Ай... джангыла болурмуса, Рамазан!
Ол сен джукъгъа санамагъан, «учузсыман»
Онсуз джалчы сени кибикледен тартыб
Хакъын толу алгъанды бу заман!

*(Кѳартны бу сѳзю байны ѳтуне джетди,
Тилсиз болду, ѳхтем байны эси кетди.
Кѳарт да кесини Советине бурулду,
Мени кѳргеним бу болду, мында битди.)*

● 1. Октябрь революциягъа дери джарлы таулуланы джашау болумла-
рындан не билесиз?

2. Бай джарлыны толу адамгъа санамагъаны аланы саламлашханларыдан къалай танылады?

3. Совет властны биринчи джылларында джарлы, бапдан хакъын толу алыр ючюн, не этеди?

4. Рамазан байны сыфаты къалай кёрюнеди?

С ёз люк иш: къапчыкъ, амма, темирли, ашыкъ, бул-джутхан, фана дуня, тапчан, ёлемен, зулму.

ДИАЛОГ БЛА МОНОЛОГ

Диалог (грек сёзден) — эки неда талай адамны сёлешиую. Монолог (грек сёзден) — диалогдача болмай, кеси кесине неда бапхалагъа айланым сёлешу.

Ёртенланы Азретни назмусунда бай бла джарлыны сёлешиую диалогду. Авторну сёзлери да бардыла. Аланы табыгъыз.

ЭСИМДЕДИ

(Ёксюзню ауузундан)

Эсимдеди ёмюрю джарлы атамы
Бир кере, бир къаш кериб кюлмей битгени.
Кёзюмю шюрю дуняда бир анамы,
Хурлукъгъа¹ термиле, диниядан, кетгени.
Ол заманда ёксюзню халы белгиле:
Кёлексиз, кёпчексиз, джаланигач къалгъаным.
Байны баласы джарашуулу, юлгюлю,
Мен а худжу эм хашкен атны алгъаным.
Мени тенгли сабийчикле ойнаб-кюлюб
Айлансала, мугур-мыдах олтургъаным,
Мени ойнар кюнюм болмагъанын билеб,
Кёзлерими джыламукъдан толтургъаным.
Эсимдеди, «къарныны джарлы онгсузну
Ачын, тогъун билген бармыды?» — дегеним.
Менича джарлыладан къалгъан ёксюзню
«Халындап тутмакъ да тармыды?» — дегеним.

¹ Хурлукъ — баш бошлукъ.

Кечинмекге, къапчыкъ кѣлтюрюб бойнума,
Юйден юйге кириб, сапал сюрегеним.
Бир джазыкъсынган гырджыи сукъса къойнума,
Анга къууаныб кѣбгеним, юйрегеним!..
Эсимдеди, къышхы кече бораилада,
Кирир джерим болмай, эшикде джатханым.
Эл ичинде, босагъада, орамлада,
Киши джазыкъсынмай, сууукъдан къатханым.
Эсимдеди, бу кѣзюуден да къутулуб,
Бир байгъа бешджыллыкъ къой джалгъа
киргеним.

Анда да къагъылыб-согъулуб, тюртюлюб,
Сюрюю ызындан джылаб-сарпаб джюрюгеним.
Эсимдеди, болджалымы арты битиб,
Бай «мениге токълу керек!» — деб дау этгени,
Сора джал бермей къыстагъанында, «кет!» деб,
Ах, мениге не кючлю артыкълыкъ джетгени..
Ол дуняда онгсуз, капекге саналмай,
Эм учуз, эм сыйсыз бир зат кѣрюннгени,
Зулмуу тюрбюнде ѳлмей неда къалмай,
Тенгликге, бюгюнню халгъа термилгени.
Эсимдеди, бу артыкълыкъладан безиб,
Тентирегеним, телича айланганым,
Ол ишлени кѣбге бармазлыгъын сезиб,
Бу влахта тюшюмдеча ойланганым!..

- 1. Джарлы, ёксюз сабий бла байны баласыны башхалыгъы неде болгъанды?
- 2. Назмуда ачлыкъны, учузлукъну, мугурлукъну юсюнден не айтылады?
- 3. Джашчыкъ джалда къалай тургъанды? Не алгъанды?
- 4. Артда джарлы джашчыкъ не сезгенди?
- 5. Ёксюзню хапарын кесигизни сѣзлеригиз бла джарашдырыб айтыгъыз.

С ѳ з л ю к и ш: «*къаш кериб*», *хурлук*, *хашкен*, «*сапал сюрегеним*», *зулму*.

БАЙКЪУЛЛАНЫ ДАУТ

(1902—1942)

БЕКМЫРЗАНЫ ДЖАШАУУ

I

Бекмырзаны атасы, анасы да ёлюб, кърар адамы болмай, орамгъа атылыб кългъан заманда, аны кёрген хар инсанны джюрек тамырлары чанчмай кълыргъа не аз да амалы болмай эди.

Ол заманны дунясы Бекмырза кибиб ёксюзле ююн къралгъан дуня болмагъаныны себебинден, ол, кишиден болушлукъ табмай, назик ёсген субай санчыкъларын улуу кыйынлыкъ басыб, аз да ычхындырмай тебреди.

Джаш эди ол, сабий эди, анга сегиз джыл болгъан эди. Аны тенгчиклери кёб эдиле, ала тюрлю-тюрлю оюнчукъла

чыгъарыб айланган заманда, Бекмырза, алагъа къошулмай, мыдах болуб, сабий кѣзчюклеринден къан къатыш джыла-мукъла тѣгюлюб, ахсыныб джылаучан эди..

Муну бир эгешчиги бар эди. Ол да къарт анасында къалай болса да кечиниб тура эди. Джашаулары джарлылыкъдан, къайда не табсала, аны бла кечине эдиле, ууакъ-ууакъ джумуш эте, кимден унчукъ, кимден гардошчукъ алыб, алай бла джашай эдиле.

Бекмырзаны атасы, анасы ѳлгенлеринде, аланы бир кесек малчыкълары къалган эди, алай болганлыкъгъа, Бекмырза алагъа къараялмай, малчыкъла бла бирге, кимге болса да бир адамгъа джарашыргъа керек бола эди. Ол себебден аны тийре-синде Бекмырза кибик къыйынлыкъда ѳсген джарлы халкъ, аны инджилгенин кѳрюб, малчыкъларын да, кесин да, Къамгъутха берирге оноу этген эдиле. Къамгъут Бекмырзаны джууугъу бола эди, ол себебден адамла: «Къамгъутда джашаса, къыйынлыкъ-зауукълукъ кѳрсе да, кесн адамыды. Къамгъут аны кесини са-бийлеринден айырыб да кѳрмез, хакъын да берир, малчыкъларын да асырар», — деб былай умут этген эдиле. Къамгъут, адамланы сѳзюне разы болуб, къууаныб, джашла Бекмырзаны юсюнден этген оноуну анга айтханларында, ол аны ушатмаган кибик этиб сѳлеше эди. Кертиси уа, субайлыкъгъа алай-былай десе да, ол затха бек разы эди.

Къамгъут аны кибик кѳблене джеге эди, аны да джегиб, малчыкъларын ашары кѳзюне кюзгю болуб кѳрюне эди. Ол себебден Къамгъут, адамланы сѳзюне къууаныб, джашчыкъны кесине алыргъа разы болду.

Джарашханлары ма былай эди: Бекмырза уллу болуб, аякъ юсюне мишигинчи, Къамгъут аны малчыкъларына да къараргъа, кесини къарыучугъуна кѳре ишлетиб, къыйын-чыгъын да берирге. Джашчыкъ да, кесини джылына, къарыуу джетгенине кѳре, Къамгъутну хар ишине болушурма деб, кесн кесине былай айта эди: «Энди мен иги джашаугъа тюшдюм, атам, анам ѳлгенли кѳрген къыйынлыкъларымы да унутурма, Къамгъут джууугъум да болады, мени алай бек инджитмез, малчыкъларымы да ѳсдюрюр», — деб къууанчлы бола эди.

Бир къауум адам (Къамгъутну халисин билгенле), Бек-

мырзаны джазыкъсыныб: «Къамгъут сени хакъынгы да бермез, кесинги да кыйнар, малчыкъларынгы да ашар», — дей эдиле. Алай болгъанлыкъгъа, Къамгъут кука сёзлери бла Бекмырзаны алдагъан эди да: «Огъай, Къамгъут бизни джууугъубуз болады, мен анда къалай суйсем, алай турлукъма» — деб, алагъа да къарамай эди. Къамгъут аны адам сёзге къарамазча этген эди.

Бекмырза Къамгъутха джарашды. Аны тузагъына тюшдю. Малчыкълары Къамгъутну малларына къошуддула. Былай бла бир талай заман кетди. Ёмюрден бери да адам хакъ бла ёсген Къамгъут бир кесек заманны ичинде ол джазыкъ ёксюню малчыкъларындан айырыб башлады. Ол джашчыкъны малчыкъларын джоюб тебреген заманда, джашчыкъ Къамгъутха:

— Сен мени малчыкъларымы нек джояса? Сен аланы джоймай, сакъларгъа айтхан эдинг да? — деб кёлчюю мыдах болуб сорду. Ол заманда Къамгъут:

— Сен ала ючюн кыйналма, мени бу къадар малым бары да сенкиди, сен киши адам тюлсе, мени эт джууугъумса, — деб джашчыкъны алдады. Джашчыкъ да, аны сёзлерине ийнаныб, джукъ айтмай, Къамгъутну малларына меникиледиле деб, ышаныб тура эди. Къамгъут Бекмырзаны малчыкъларын къараб-къарагъынчы бошады. Ёксюню хакъчыгъын къарнына джутду.

Джашчыкъны малчыкъларын бошагъынчы, Къамгъут, анга алай кёб хыны болмай, асыры кёб да ишлетмей турду: хыны этсе неда, кёб ишлетиб, джанына тийсе, джашчыкъ, андан кёлю къалыб, малчыкъларын да алыб кетиб къаллыкъ эди. Олсагъатда джашчыкъ малчыкълары бла къайда да орун табыб турлугъу кимге да ачыкъ эди. Алай болмай, Къамгъут муну малчыкъларындан айырыб къойса, бу Къамгъутну тузагъына тюшюб къаллыгъына не сёз бар эди...

II

Бир кюн Бекмырза орамгъа чыгыб, анда тенг джашчыкъла бла ойнай тургъанлай, Къамгъутну къатыны келиб: «Сен орамгъа чыгыб нек айланаса, нгден туугъан ит гыбышы,

ёлгенинг ит болсун», — деб бир уллу чыбыкь бла Бекмырзаны сыртчыгына-сыртчыгына урду. Джазыкь Бекмырзачыкь, не этсин, кычырыкь-кычырыкь этиб: «Ой, анам, кыалай этейим!» — деб сарнаб джылады...

Къамгъут, Бекмырзачыкьны кыатына чакырыб: — Мен сеши тутмайма, кет кыайры сюйсевг да, кыора! — деб чамланды. Бекмырза джылай-джылай: — Да кетейим, малчыкъларымы бер, кыайда болса да джашарма, — деди. Къамгъут, ачыуланыб:

— Кыара бу итден туугъанны сёзюне. Уялмай, дагыда алай айтады! — деб, бек эрши сёзле айтыб, урушду, ургъан да этди. Бекмырза, сабий санчыкълары кыалтырай, джылаб, кёзчюклеринден кыан кыатыш джыламукула тёнгеретди.

Къамгъут, аны джылагъанын кёрюб, мынга кыара, дагыда джылагъап этеди, — деб джаягына-джаягына тартды.

Адамла, Бекмырзаны быллай кыыйынлыкьда джашагъанын кёрюб, Къамгъутха кёб кере сёлешдиле. Алай болгъанлыкьгъа, Къамгъут бирини сёзюн да кыулагъына алмады. Патчахлыкьны заманы Къамгъут кибиб байланы, кыан ичген кыауумланы дунясы эди да, джашчыкь аз да закон-джол табалмазлыгъын Къамгъут биле эди. Ол джашчыкьны кыалай сюйсе, алай тута эди: сюйсе, тые эди, сюйсе, ура эди. Аны Къамгъутха джукь айтыргъа не кыарыуу бар эди...

«Къамгъут хар заманда да былай болуб турмазмы, бир тюшонюрюмю, огъесе, энтда мындан ары да джегиб, дагыда джукь бермей кыыстабмы нер?» — деб сагыш этиучен эди джашчыкь.

Бекмырза кече да, кюн да тохтаусуз Къамгъутну хар не кыуллугъун да этиб айлана эди. Алай болгъанлыкьгъа, Къамгъут аны ючюн деб аз да юсюне-башына кыарамай эди.

Эртденбла ашамай-ичмей, кыойла бла сюрюуге кетнучю кёб заманы бола эди. Ашамай-ичмей кетгенликге, аны ючюн деб ингирде ашыгъыш шхууур бергенни кыой, дагыда кеслери ашаб бошагъынчы тутуб, артда кыалгъан-булгъанны аллына сала эдиле.

Ачдан туралмай, аны назик бутчукълары кыыйылыб, олтуруб кыалырча кёб болуучан эди.

Юсюнде кийим болуб аз да джугъу болмагъанча, алай

аман эди. Бир эски гебенекчиги бар эди, джайны джай узуну аны бла кымжасып джабыб айланган болмаса, башха кечимеги джокъ эди...

Аны бек суйген тенгчиклеринден бири былай хапар айтады:

Бир кюн Бекмырза бла мен суу ызына барыб джууунургъа тешингеникде, аны сыртчыгы къара кюлтюмден толуб тура эди. «Сыртынга не болгъанды, былай къара тамгъалы некди?» — деб соргъанымда, ол: — Мени былай Къамгъут бла къатыны туйюб этедиле, — деб джылады.

Сора биз да алай эте тургъанлай: «О-о Бекмырза!» — деб бир таууш келди. Аны эштгенлей, Бекмырза, бети кетиб, къоркъгъандан терлеген да этиб, джылаб тебреди.

— Санга не болду, былай нек тюрлендинг? — деб соргъанымда, ол манга: — Ол таууш Къамгъутну тауушуду, излеб келеди, аны ючюн къоркъуб болама былай, ол, джетгенлей, мени тюерикди, — деб, былай ёрге тургъанлай, Къамгъут да джетди.

Олсагъатдан Бекмырзаны бир умлу чыбыкъ бла туйюб тебреди. Ол ура, Бекмырза да къача, ол джете да ура, ол да тёнгерей да кете, алай бла экиси да мени кёз туурамдан ташайыб кетдиле, — деб джашчыкъ хапар айтды.

Къамгъут аны ойнаркъа, джууунургъа баргъанса деб туйген эди.

Кесини тенгчиклери аруу кийимчикле кийиб, джюрекчиклери къууанч болуб, школгъа баргъан заманда, ол да аланы ызларындан термилиб, школгъа барыгъа суйюб къала эди...

Бир кюн Бекмырза отунга баргъан джеринде балтасын тас этген эди. Ол эки кюнню ичинде аузуна аз да джукъ алмагъан эди.

Муну балтагъа быллай бир къыйналгъаныны себеби: ол балтаны тас этиб барса, Къамгъут аны, туйген бла къоймай, таб кече эшикге къыстаб къоярыкъ эди.

Алай болса да Бекмырза, балтаны табарыгъындан тюнгюлюб, таукел этиб, Къамгъутну юйюпе келди. Ол юйге киргинчи, Къамгъут балтаны тас болгъанын билген эди. Бекмырза юйге кирир-кирмез, ол, бир мазаллы чыбыкъ бла аны туйюб тебреди. Джазыкъ Бекмырза, не этер къарыуу бар эди: кзуру Къам-

гъутну бутларына чырмалыргъа кюрешгенден башха мадары джокъ эди. Джашчыкъны арыгъынчы туюуб, сылыт этиб, эшек баугъа атыб кьойдула.

Бекмырза бек туююлген эди. Эки кюнню джукъ ашамай тургъан эди да, ачдан къарыусуз болгъан эди. Бауда кечени кече узуну Бекмырза бек кыйналды.

Суусабдан онгсуз болуб, эрни-бурну къаралыб, уллу кыйынлыкъ бла тангын атдырды. Кюндюз да бауда, ах-ох эте, тюз экинди заманга дери турду. Тийреде къартла, Бекмырзаны бауда хапарын эштиб, Къамгъутдан тилеб, кючден джибертдиле.

Джашчыкъ баудан саулай чыкъса да, бетн ёлген адамны бети кибиб болгъан эди. Аны тюрсюню адамны джылатырча эди. Бекмырзаны ол болумда кёрген халкъ Къамгъутха налат бере эди, алай а кесине сёз айтыргъа не мадар.

Къамгъут джалчысын кесини малыча кёрюб тура эди. Не бош зат ючюн да джазыкъсынмакълыкъны билмеген бай Къамгъут мардасыз инджите эди аны.

Бекмырзача джарлыланы, ёксюзлени джашаулары патчахлыкъны заманында кыйын эди, тар эди...

- 1. Хапарны эки кесегине ат атагъыз, планын салыгъыз.
- 2. Текстде тилни кесгин мадарларын табыгъыз.
- 3. Бу хапаргъа къаллай сурат салыргъа болдукъду?
- 4. Хапарын айтыгъыз.

С ёз лю к и ш : ёкюл, гебенек, лахор.

ХАПАРЛАУ. СУРАТЛАУ

Литература чыгъармалада хапарлау бла суратлауну орунлары уллуду.

Геройну джашаууну, аны ишини, сагъышларыны къайгырыууну юсюнден хапар айтыугъа х а п а р л а у дейдиле.

«Бекмырзаны джашауу» деген хапарда Байкъулланы Даут ёксюз джашчыкъны байгъа ишлегенин хапарлайды.

Табигъатны, адамны неда башха затланы болумларын, шартларын кёргозюуге с у р а т л а у дейдиле.

«Бекмырзаны джашауу» деген хапарда Бекмырзаны, Къамгъутну болумлары талай джерде суратланадыла. Суратлау хапарда айтылгъаны ачыкъ аныларгъа болушады.

Хапарлау бла суратлау литература чыгъармаланы кёбюсюнде боладыла. Алай а аланы бир къауумунда хапарлау, башкаларында уа суратлау болады.

- 1. Хапарлаугъа юлгюле табыгъыз (кесигиз окъугъан чыгъармаладан).
- 2. Ол чыгъармалада табигъат аруу суратланган джерин табыгъыз. Кесигизни сёзлеригиз бла табигъатны суратлаб кёрююз.

**ХУБИЙЛАНЫ
ОСМАН**

(1918)

ҚЪАРТНЫ АНТЫ

Талай джылны мындан алгъа, ишим болуб, Нарсанагъа атландым. Элкъушну туурасында атымы бойнунда акъ кѣмюклерин кѣрюб, асыры ашыкъгъанымы эследим. Кюп батаргъа кѣб къалмагъанды. Джайны исси тылпыуун тѣбенниги аязчыкъ сериуюн тарайды. Қъаратору гѣбел алаша, ауузлукъну чайнай, бойнуу узатыб, джол джанында алысыннга узалады. Андан тюшюб, джюгенинден тутуб, талачыкъда отлата тургъанлайыма ызымдан бир атлы джетди. Ол, саламлашыб, кѣзюме джити къарады. Болушлугъуму да излей, ол, эрлай тюшюб, атыны айылларын бошлады, ауузлугъун алды. Аты сукълапырча тюл эди. Салпыкъулакъ сары байталчыкъ, адам ышаныб узакъ джолоучу болурча кѣрюнмейди. Қъарт, къатыма келиб, хансха бауурунда джатды. Сѣзню неден башларгъа билмей къыйшалгъанымы эслеб:

— Къайрыса, ашхы улаи? — деб сорду. Хапарымы айтдым. Илеш къартчыкъ бла сёзге кириб тургъанлайыма, кюнню кёзю ташайды. Атла, бираз асыу алыб, терлери кебгенлей, экибиз да джолгъа чыкъдыкъ.

— Нарсанада бир-эки кюнню турлукъ болурма, джашым ауруб джатады. Азыкчыкъ алыб барама, — деб нёгерим атына къамчини джетдирди.

Кюн Минги Тауну тёппесинден батхаплай, ёзенни тубанчыкъ басыб, кёзге тюртгенин кёрмезча болду. Алашам, хар къаралды эслегени сайын бурну бла сызгырыб, тиш туруб, юркюб тебреди. Атны джалындан къадалгъанымы эслеб:

— Къарнашчыгъым, ауузлугъун бошла да къой, ол джукъгъа кетерик тюлдю. Тайлыгъындан тюз юрете билмеген кёреме... Ат дегенин акъыллы хайуанды, адамны къоркъгъанын билиб къояды, -- дегенин мени ючюн айтханнга санадым.

— Мен да джаш заманымда бир да къызбай эдим, — деб

ол атына кьамчини джетдиргенлей, атларыбыз теиглешиб, ёзенгилери бир-бирине тийиб, тунакы зыгырдадыла. Къарт мени сёзге кьошулуруму изледи, алай а сёз негерлик эталмадым. Ол, кьанджыгьасында джамчысын тешиб, юсюне кьаблай:

— Джигит, ат джолоучуну кьанатыды. Сени джауунгу да миниген аты тонал болгъа эди... — деб, неге эсе да сагъышланыб, сёзю эшгилмей тохтады. Дагъыда мычымай, къартчыкыны тауушу биягъышлай ачыкъ чыкъды.

— Сен джашса, алкьын джашаудан хапарсызса... Буруу бла сызгъырыб, атыны хар лыппырдан, хар забадан юркенин кёрмеймисе?.. Ол кьоркьуб, сескекли болуб этеди алай... Инсанны да бир башхасы джокьду. Мен кёзюм бла кёрген затны айтайым:

— Эртде, мен былай сени кемингде болур эдим, кюз аллы бла кьошдан узакъ джары джолоучу болдум. Биягъы мени аллах кьаргъагъан болур эди... джолум болмады. Кёпюрге киргенлей, атым кьоркьуб юркдю да, бир туягъын кёпюрню тешигине бегиндирди. Бутундан тартыб, кючден бла бутдан чыгъардым, алай а не келсин, ауур асхаб, бойуну созуб, адамча ахсыныб, азабымы берди. Хатерин этмей, кьамчини сюртсем, аллына абын-сюрюн эте, ууакъ теңчилдейди. Алай эте бир терен ёзешнге кирдим. Атым, кьарыуун тауусуб, атлайлмай тохтады. Барлыкъ джериме джыялмазлыгъына ажымсыз болуб, кече кьалыр джерини кьайгъысын эте, бир кьарангы кьулакьгъа бурулдум. Кирсенг, аллайгъа кир... эски стауатда джылан джирмаз бир кьалын мурсагъа, аты ташайтхан балдыргъан кьауралагъа келдим да кьалдым... Кьайсы джанына чыгъаргъа билмей, кьамчи бла кесиме джол айырыб бара тургъанлай, чачылгъан баучукьгъа тюртюлдюм. Эки джаным кёкге джете мийик тауладыла.

Терен ёзешни нчиңде атымы аякъ тауушундан, ёшюнюнде сокьур чибинлени сермерге узалгъаны сайын ауузлугъуну зыгырдагъанындан сора джукъ эштилмейди. Тилли джашамагъан джерге келиб кьалдым кёреме деб, тюзюн айтайым... асыры кьоркьудум деб да билмейме... ёзге, бираз кьайгъылы болдум. Огъай, сен джангыз тюлсе дегенча, кече чегет бауурдан бир кьанатлыны сызгъыргъаны ачыкъ эшилди. Боллугъу бирди

деб, секириб тюшюб, атыма юч аякълы кишени салыб, от тамызыр къайгылы болдум. Терен хансны ичинде талай джаркъа, чирик дюккюч табдым. Стауатны тебен джанында, ёзенчикни эркиниде от этиб башладым.

Джаркъадан сыдыргъан тоз къабугъум къараб-къаракъынчы чыр-чыр-чыр-чыр деб джаныб тебреди.

Арабин, бу ханарны къарт мени сейирсиндирирге дебми айта тургъанлыгыды, деб дженгил бошарын излегенча: «Сора уа», — деб кысха сордум. Алай болгъанлыкъга, ол, ханарга кызыб баргъан болмаса, мени къайгылы тюлдю.

— Тоз къабукъла джукъланиганлай, мылы тартхан чирик отунла, тютюн этиб тургъан болмаса, джанарга унамай, мени иги кыйнадыла. Кёзлериме тютюн кириб, чыдаямлай, кызысала — джанарла деб, артыма кетиб, къабыргъамдан таяшыб, сагъышланыб, сескеклене тургъанлай, мен от тамызгъан джерде бир узун акъ ауангыны эследим. Кёзлериме ийпанмай, дагыда къарадым. Мийиклиги терекленн башына джете, акъ кийимли ауангы акъырын кымылдагъанын кёрдюм. Бутларым кыйылдыла, бетими джабдым, санларымдан джан кетди.

— Сыбхан аллах..., сени кючюнг уллуду, кечмеклик тилейме!.. — деб шашарга тебрегенлей, «акъ джинле» деб эште туруучум шаркъ деб эсеме тюшдю. Сора былай эсими джыракъ этиб, дуа окъургъа кюрешдим. Ай, джаратхан аллах, кесинг бир джазыкъсымакълыкъ сал манга... — деб, башымы да кёлтюргегенлей, акъырын, ёзен таба айланыб, бир кёзюмю кыйыры бла къарадым. Ой, сени къанлынга да меннге келген кюн келсин... Акъ чепкенини этеклери силкине, джиц тюз къатыма джетиб келе турады... Айыб этер сёзюнгю айтайым, къарнашчыгъым: баш тюклерим ёрге къобдула, кычырыкъ этерге къоркъгъан этеме... кычырсам да, ким эштирикди... Бир кесекге неми да билмей къалдым. Эс ташлагъаныма къара, акъ джинни тиширыу болгъанын кёрдюм, бетине уа къараялмадым.

— Сора тиширыу болгъанын къалай билдинг да? — деб къартны аузуна чабханымы кеч эсгердим.

— Ай, хайуан, айта турама да, нечик ангыламайса, акъ чепкенинде билдим.

— Джин юсюме келиб къалыргъа башлагъанын кѣрюб, «ѐлеме да ѐлеме, сора къанымы алыб ѐлейим» деб, джанымдан кезлигим чыгъардым. «Аллах, сен болуш», — деб секириб къобуб, арам-къарам этмей, буту табасын сермедим. Алай а, не келсин, къолум джукъгъа тийди деб билмедим. Къызыб тургъан отунла олсагъатдан дюр деб джандыла. Тѣгерегим кюнча джарыды. Иги эс джыйыб, «арабин, биягъы юсюме сюелиб тура болурму» деб ѐрге къарагъанымда, акъ тютюн бир ѐзек болуб бурулуб, кѣкге чыгъыб бара тура эди... Мени джанымы алгъан чирик отунланы потюню кѣре эдим... Кечеги аязчыкъ тютюнню сюрсени джин келе тургъанча кѣрюн-пген эди.

Э-э, къарнашчыгъым, джашай барсанг, кѣрмезлигинг джокъду... «Къызбай экили кѣрюр» деб, аны ючюн айта болурла. Ийлыкъгъандан бу хапарымы хоншуларыма да айтмагъан эдим... Ол кече мен... не джиннге, не алмастыгъа, не шайтаннга ийнамазгъа ант этгенме. Андан бери ала бары да мени кѣзюмден тас болдула, — деб, къарт кюлюмсюреб, махтанганча, таукел сѣлешди.

Джол къоратыугъа сѣзча болушхан джокъду деб, керти айтадыла.

Джудузла джукъара башларгъа биз Нарсанагъа джыйылдыкъ.

- 1. Атни юсюнден не сѣлешди къарт?
- 2. Кесини джаш заманындан хапарны джолоучу негерине нек айтханды ол?
- 3. Джаш заманында неден, нек къоркъгъанды?
- 4. Къаллай ант этгенди ол?

* * *

Белгили къабарты джазыучу Шогенцуков Алий 1900 джыл Къабарты-Малкъарда Эски Къала деген элде туугъанды. Къабарты совет литератураны тамалын салгъанды Алий. Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды, фашист концлагерде 1941 дж. ѐлгенди.

1938 джыл Шогенцуков А. «Къамбот бла Ляца» деген романна назму джорукъ бла джазгъанды.

Ол къабарты тилге Пушкинни, Лермонтовну, Шевченкону, Хетагуров Костаны талай чыгъармасын кёчюргенди.

УННУ ПУДУ

Шогенцуков Алий

Бизни юйюрюбюзге мюрзеуюбюз къуру джаз башына дериджете эди, андан ары ачдан кыйнала эдик. Аны ючюн бир десетина биченликни чалыргъа джарашыб, атам хоншубуз Тембот-хаджиден бир пуд партюх ун тилеб алгъан эди.

Бир кюн эртденбла эртде хаджи бизни арбазгъа ат бла чабыб кирди:

— Хамид! — деб ол атама неча кычырды. — Мени биченликими чалыргъа бар. Мен туб болама, ханс кзуруйду!

Атам, тынгылауну нийиб, баш гебенине къарады: ол ач, къарыусуз эди. Алай аны юсюнден къалай айтсын?

Хоншубуз, бёркюн мангылайына басыб, къамчи бла аджирини чыдамсыз къагъады.

— Хаджи, — деб акъырын атам башын кёлтюрдю. — Мен бююн бараллыкъ тюлме, мен джукъ ашамагъанма. Арбамы джарашдырайым да, тамбла мычымай танг джарыгъы бла атланырма!

Хаджини огъурсуз къашлары бир-бирине тийдиле.

— Къалай суйсенг, алай эт, алай джолгъа уа бююн чыгъаргъа керексе. Биченлик кюйюб барады, адамны бети болургъа керекди. Десетинаны чал да гебенле эт!..

Къатхан гырджынны, къалгъан-булгъанчыкъланы да джыйыб, атам мени онючджыллыкъ къарнашым бла бичен чалыргъа кетди.

Бир кюн ол шагърей адамладан анама айтдырды: «Бек ач болабыз... Хоншуладан не болса да бир ашарыкъ зат ал да, бизге джибер».

Джарлы анам гузабагъа къалды! Элни джартысына ашыгъын айланды, алай болгъанлыкъгъа, джукъ табмады. Бу-

шуугъа къалыб, дагыда къуру тегенен алды да, арбазлагъа айланыб тебреди. Бир уууч нартюх уну бла къайтды. Ол хаджини, анам кирпичле етерге бойуна алгъанында, берген садакъасы эди. Анам кече нечге от этди, ашарыкъ этиб тебреди. Эртденбла эрте аркъамда да артмагъым бла мен юйден чыкъдым...

Мени артымда тачанканы гюрюлдеген, дыгъырдагъан тауулу чыкъгъанында, барлыкъ джериме джете кетген эдим. Бурулуб къарагъанымда, хаджи джегиучю эки атны тандым. Арбачы — Мусса деген джумушчусу эди, хаджини Мурат деген гитче джашы, бир онглу адамча, олтура эди. Бютеу элибизден

Нальчикле джангыз ол окъуй эди, бусагъатда уа солуй айлана эди.

Мени къатыма джетгенниде, Мусса атланы тохтатды. Мурат тачанкадан секириб тюшдю.

— Эй, сен, зыккыл Хасет! — деб ол манга къычырды. — Сен энтда джетмегенмисе? — Формалы картузун джапбаш кийиб, (ол энтда окъуй эди) хылыкке эте, мени артмагъымы къакъды:

— Эй, эшек гылыу, дунняда сен не затха джарарыкъса?

Мусса атланы кереклерин тюзете башлады. Мурат а, мени мыдахлыкъ сфатым бла безири келиб, бир бутун бир бутуну юсюне салыб, къырдышда аунай эди.

— Сен неге сюелиб тураса, олтур! — деди меннге. Мен, тачанкагъа да къаш тюблеримден къарай, хыликкеленнген да, арыгъан да этиб сюеле эдим.

Мен алкъын кеси ёмюрюмде быллай тачанкагъа минмеген эдим. «Атла бираз солусала, Мурат миниб кетер, мени миндирирге да болур. Огъай, чыртда минмем!» — деген оноуда тохтадым.

Мурат, картузун башындан алыб, кесини арну къара чачын сылаб башлады. Ол энтда мени аллымда не бла махтанырын, кесини менден онгу болгъанын кёргюзтор зат табды. Мен къыйналыб айырырча алай сёлеше эди. Сейирге къалгъан Мусса да иги ангыламай эди.

— Муратчыкъ, — деди халал джумушчу, чыдаялмай, — сен арты-аллы да къабарты тилни унугханча, меннге алай кёрюнесе, не эсе да бир ангылашырмагъан сёзлени сёлешесе!

Мурат, махтаныб, кесин кёбдюрюб:

— Ол тил манга неге керекди да? Мен алимлеча сёлешеме. Ма ол сёлешсин сизнича. Алаймыды, зыккыл Хасет?

Мен бир джаныма бурулдум, ачы сагъышла джюрегимни кюйдюрюле: «Алайды, зыккылма, ол а окъуйду, ол билимлиди. Биз аны атасыны джумушчуларыбыз».

Къарамым Муссаны къарамы бла тюбегенинде, мен аны меннге джаны ауругъанын ангыладым.

— Нек мугурчукъ болгъанса, къаракёз Хасетчик, арыгъанмы этгенсе? — деб ол къайгъырыулу сорду.

— Огъай, Мусса, арымагъанма, мен къаллай бир да бараллыкъма! — деб дженгил джууаб этдим. Алкъын мени къулагъымда «къаракёзчюк» деген таууш тура эди, ол а зыккыл деген сёзден кёб иги эди.

— Тохта, къара кёзлю Хасетчик, — деб Мусса шохлукъдан айта эди, — сен да не болса да бир иги затха юренирсе!

Аны эштиб, Мурат, керти да бир кюлкюлюк затны эштгенча, харх этиб кюлдю, къабарты тилли да чалмай айтыб тебреди.

— Оллахий, быллай зыккылланы ашхы школлагъа алсала, мен анда джангыз бир кюнню къалмам! Алаймыды, Мусса, бир партаны артында быллай адам бла бирге олтургъан ийлыгъыуду да?

Мусса джууаб этерге ашыкъмады, ол, къысха къыркыылгъан сакъалчыгъын ууучуна джыйыб, сагъышланды.

— Сен, Мурат, алай нек айтаса? — деб, ол ачыу тийиб сорду. — Джарлы адамла адам тюлмюдюле да? Бу джашчыкъ сени кибик тюлмюдю да?

Мурат ачыуланды:

— Тохта, Мусса, сен болмагъан затланы джаншайса!

Джумушчу сёзню башха джары бурду:

— Мурат, сен алкъын сабий кёреме, кёлю бла айтады дебми тураса, мен алай, бош накъырда этеме. — Мусса кесини джаш несинден бек къоркъа эди.

Бир минутдан тачанка, мени кёзлерими аллында букъу этдире, озду. Мен, къарт кишичикча, тентирей, джангыдан джолгъа джарашдым...

Ингирала болду. Тёбеден бютеу тегерек ариу кёрюне эди. Мен балаганла эследим. Джер-джерде от джана эди. Чалкъычыла шхуур бишире эдиле. Мен тёбечикден тигеледим. Джалан аякъларымы ёрге кёлтюре да джити къаураланы эслеб баса, акъырын барама.

Бир къауум балаганлада тишлик ийнс чыгъа эди. Мында шох, къарангыракъ эди. Атам джангы чалынган дюрюню късюнде къолларына таяныб, баш тёбенине айланыб джата эди, бир кесек ары-берн аунай, ол белннен тутта эди, ауругъаны белгили эди.

Мени аякъ тауушларымы эштиб, атам башын ёрге кёлтюр-

дю, ышарды да ёрге кьобду. Ол минутда аны бетини сыфатын мен бир заманда да унутмам. Ышаргъанын тохтатмагъанлай, терлеген тери джабышдыргъан кьалын кьашларын кьол аязы бла сылады, тюз мен умут этгенча, кьарнашыма былай айтды:

— Ма, джашым, сени кьарнашынг да уллу киши болгъанды, турчу, хайда, ананг сеннге не зат джиберген эсе да, бир кьара...

Кьарнашым акъырын кьобду, артмакъдан джарлыны гырджынларын чыгъарды да, атама соруулу кьарады — ашарыкъаны аз кьуандыргъан эди.

— Атам, сен кьалай кёресе, биз тамбла бу худжу биченликни бошарбызмы? — деди ол.

Атам, бир кесек сагъыш этиб айтды:

— Эртденбла бошарбыз деб, алай келеди кёлюме. Хаджи энтда бир зат табмай кьойгъа эди ансы...

Биз барыбыз да мыдах болдукъ. Алайды, хаджи не эсе да бир зат табар! Атам артмакъны да, чалкъылыны да алды, биз балаганига кетдик. Бир кесек гырджын ашадыкъ. Тынгылауну не турдукъ да, джукъларгъа джатдыкъ. Мен атамы биргесине джатдым.

Балагани эшиги ачыкъ, эркин эди. Мен, сыртымдан джатыб эдим да, кьалып джулдузлары болгъан кьууанчлы кечеге кёкню бир кесегин кёре эдим. Джулдузла ариу джылтырай эдиле, кьалтырай эдиле, джумула эдиле. Бир-бирлери уллула эдиле, ала джарыкъ тюл эдиле, башхалары ууакъ тубан инджилеге ушай, ючюнчюлери уа кёлтюре, тынчайта, джылтырай эдиле. Джюрегим ол ариу джулдузланы тебе-тебе этиб джыяргъа талпый, кёкге кьарай эдим.

Мени кьабыргъам атамы кьабыргъасындан джылынган эди, атамы джылы тылпыуу бетиме ура эди... Мен насыблы эдим, кесими имбашларымы ачыгъанын, санларымда кьан уюгъан табланы унутдум.

Кече кесини джарыкъ бояулары, тауушлары бла джер бла зришгенча кёрюне эди.

Бир кьауум джулдуз, накъутналмаз чарсха бёлене туруб, безирге излегенча, булутланы артларына ташая эдиле. Мен ханс ауланы харлары бла омакъланган кьургъакъ, букъу

джерни, джашил чегетни, хансланы макъамларын эште эдим. Къой джолну джылтырагъаны келиб балагандаи баргъан ингичке джолчукъгъа тие эди, — джер бла кёкню бу сейир ойнагъанларын кесими солууум бла къоркъутама деб къоркъа эдим.

Атам таууш этдириб солуй эди. Джан-джанына бурула эди, тюшюнде ынгычхай эди. Карнашым терк-терк пени эсе да бир затны юсюнден гъыр-мыр эте эди, сандыракъ эте тургъанлай, уллу кычыра эди, ынгычхай эди. Аны терлегени къой тери пийс эте эди. Нартюх унну пуду джангыдаи мени джанымы юсюне джюкленди. Ауур къайгъылы джукъу мени кёзлерими кыса башлады, атам да, къарнашыма да, кесиме да джаным ауруй, джукъладым.

Эртденбла иш бошалгъан эди. Биченни арт дюрюлери сойландыла. Биз ушакъ эте, балаганда олтура эдик. Алай тургъанлай, ат аякъ таууш эштилди. Балаганны къатына, джылтырауукъ атха да миниб, хаджи джоргуб джетди.

— Салам алейкум, Хамид, — деди хаджи.

— Ой, алейкум салам, хаджи, алейкум салам, — деб атам къайгъылы болду. — Джууукъ бол, хаджи! — Атам андан кёзюн алмай эди. Ол а, атдан тюшдю да, биченлик таба атлады. Аны къалын чал къашлары гыбыны ингичке кынгыр аякъларына ушай, бир кёдтюрюле, бир энишге тюше, бир тюйюле эдиле.

Атам сын болуб сюеле эди, алай а аны гырмыла сызлагъан бети хаджини бетини тюрлениуюн кесича кёргюзте къалтырай эди, тохтамай тюрлене эди. Ма къарг бёркюн алды, ишлеб терлемегенликге, къол джаулукъ бла арну джюлюннген башын сыйпады, сора, ачуланыб, былай айтыб башлады:

— Хамид, сен манга ашхи бюсюреу этдинг! Мен санга пудун бергенме, сен а мени биченими саулай къатышдыргъанса. Да, сен мени тонагъанса! Сен мени бютеу чалкъы ызымы зыраф этгенсе! — Хаджи къутуруб, дюрюню къатында сюелиб тургъан чий хансланы чуругъуну бурну бла тюртдю. — Сен этген затха адамны тёзерге къарыуундан келмез. Шабат кюн сюд джыйылсын да, хар барысын законига кёре сюзсюн.

Ол заманда мени джарлы атам сёлениди. Аны эрилерни кюнден-бутдан кымылдай эдиле, ауазы къалтырай, тунчугъа, къарыусуз эшитиле эди.

— Хаджи, — деди ол, — сен бир тергеу этчи: анда-мында забаны бир-бир чёблерин кьоймай кесерча дуняда аллай чалкы джокьду! Биз сени биченинги не бла халек этген эсек да, айтчы? Ма ала бизни лыппырларыбыздыла, аланы кыйырлары, башлары джокьду. Пуд ун ючюн биз сапга десетинашы чалыб джыйгьанбыз. Бизге бир джан аурут!

Чамланиган хаджи тынгылауну ийиб, атыны кьатына барды, аягып ёзенгиге хазырлай, джюгенден тутду. Атам, баш тёбенине кьараб, аны ызындан атлай бара эди. «Ашхы-ашхы, — деб хаджи энтда сёлешди: — Шабат кюн кел да, сюд барын сюзер!»

Сюдию кьаллайла сюзеригин атам ачыкь биле эди. Ол пуд ушу кыйынлыгы, пелахы бизге джангыдан кьайтырына, сабий болсакь да, кьарнашым бла мен да тюшюне эдик.

Огьай, андан эсе иш сюдге тюшмесин!.. Атамы халы ол бир затны урлаб, тонаб терсленигенча, алай кёрюне эди. Ол, терслиги болмагьанлай, терсликге дженгдирирча, терсликге джолугьурча, иш алай болгьан эди.

Хаджи бир аягындан бирси аягына кёче тургьан атха ашыгыш минди. Атам кьолу бла ёзенгиден тутду.

— Хаджи, оноуну кесинг эт... Мен сени этген оноунга разы болурма. Сюдде тарыгыуну кьой. Кесинг кьалай сюе эсенг да, тергеу эт...

Кьарнашымы кёзлери азаблыкь кёрюб, ачулуу халда джана эдиле. Атама джаным ауругьандан, мени солууум тыйыла эди. Хаджи бусагьатда кьамчи бла темирчилеб, атны тёртгюллетиб, джангыдан бизге пелах этер ючюн, сюдюле бла ойлашса уа?

Келесен кьарт атын чабдырыб кетмеди.

— Алай болсун, — деди ол, — алай болсун, будайынгы орсанг, манга юч пуд ун берирсе. Сен халеклеген бичени багьасы андан кёбмю боллукьду. Ма бу уа, — хаджи кьамчи бла кьарнашымы кёргюздю, — кьыш менде ишлер, бу осал джаш атасы бла бичепликни теблейди.

Мен, кёз джыламукуьларымы ичи бла кьарай, дюрюлени арасында болгьан заба чёблени кьызыу санай эдим, ёсенден

ёсе, кёбден кёб бола, кёлтюралмазча, ауурдан ауур бола баргъан унну пудуну сагъышын эте эдим.

Атам хаджи айтханны толтурургъа айтды. Сюдге баргъандаи эсе, не да игиди!

- 1. «Унну пуду» деген хапар къаллай джашауну ачыкълайды?
- 2. Хаджи ишни сюдге берирге нек кюрешгенди?
- 3. Табигъат, халкъны джашау болумуна кёре, къалай сурагланады?
- 4. Хасет бла Муратны халилеринде къаллай башхалыкъ барды?
- 5. Чалкъычыланы иш нек къууандырмайды? Аланы кюнлери къарангы некди?
- 6. Хапарны кесеклеге бёлюб, алагъа башла салыгъыз, планын джарашдырыгъыз, магъанасын айтыгъыз.

**КЪОБАНЛАНЫ
ДАХИР**
(1918)

КЪУУГЪУН

(«Таулада таууш» романдан)

Садакъча сюзюлюб келген атны туякъ тауушу бла, дуняны уятыргъа излегенча, къыш бла джангы саламлашхан кечени тынчлыгъын буза, бир джаш адам, акъ мангылайында къара къашларын джоппу джыйыб, эки кёзюн айланч-буйланч тар джолладан айырмай, ёзенни энишге айланды. Атны сыртында санларын къатдырыб, джуммакъ болуб баргъан джаш аны юсюнде джаратылгъанча кёрюне эди. Не кечени къарангылыгъындан къоркъмай, не джолланы аманлыгъын къулагъына алмай, не джанындан суйген атын аямай келген джаш, элни къыйырына джетгенлей, белин тюзетиб, атыны ауузун тарта башлады. Къызгъан атны ётгюр джюреги теиб, несинден эсе бек ашыкъгъанча, ауузун къарыш ача, тохтаб къалмай, къысха-къысха тёргюллейди. Алай болгъанлыкъгъа узакъ джолну къызыу келген хайуанны андан ары ауузлукъгъа къатылыр къарыуу

къалмай, ауузунда джылынган темирлени тишлери бла чайнай, артха неси излеген джюрюшге кёчюб, эли кыйырына джетди.

Атлы, мычымай элге кириб, Огъары тийрени талай тар орамчыгы бла ёгюб, бир алаша топракъбаш юйчюкню аллында тохтады. Терезеси болмагъан эски юйюню болумун тышындан къараб таныгъан алай тынч тюл эди. Ол себебден секириб атындан тюшюб, эшик юсюне келди.

Юйню ичинде адам сёлешген таууш эштмегеннинде, къамчини сабы бла эшикни къакъды.

Кесин кёб сакълатмай, юйню неси, мутхуз джанган чыракъны да къолуна алыб, эшик юсюне келиб, кыйлычны ача:

— Къайсыса? — деб сорду.

Кечени къокакъ, ауузун эшикни джарылгъанына джууукълашдырыб, акъырын айтды:

— Азретме, Бийнёгер, ача кир!

Бийнёгер, бу заманда Азретни алай бош келмегенин ангылаб, бети тюрлениб, къайгъылы болуб, джашны босагъадан юйге тарта сорду:

— Не болгъанды энди уа, не къан джаугъанды?

— Кийин да эшикге чыкъ... Къанаматдан бошагъанбыз! — деб, Азрет ызына атлады.

Бийнёгер, эрлап тонун юсюне къаблаб, арбазгъа чыгыб, къалтырагъан къоллары бла тюймелерин этерге кюреше, Азретни къатына джууукъ келиб сорду:

— Не болгъанды, айта кир?

— Къанаматдан бошагъанбыз.

— Ким бошагъанды, айыртыб айт.

Азрет болгъаныча, джарашдырыб, хапар айтды.

— Бирси кече Къанамат, къыш къошлагъа тюшерибизни, билиб, келиб тангга дери олтуруб, Бойнакъны да алыб кетген эди. Ол кечени эртденбласына Унух да, Алий да малла бла кетген эдиле, мен а, атам бла къалыб, арба джюклея тургъанлай, кёзюмю кыйырына огъары сыртны тюз тёппесинде бир къаралды илинди. Къар джерни агъартмаса, ол мен кёзюме илинник да болмаз эди. Кёзюме кёрюне болурму деб, атама да кёргюздюм. «Бир ишексиз, ол джаныуарды», — деб атам эте тургъан

ишине кѣчдю. Арбаны ашыгъыш джюклеб, атама къююб, мен да малланы ызындан джетерге керек эдим. Нени эсе да кѣлтюрюб, арба таба атлагъанлай, къулагъыма ит чабхан таууш келди. Бойнакъны тауушу болгъанын ажымсыз ангылаб:

— Атам, ол Бойнакъды! — деб, андан сора сѣлеше турургъа тѣюзюм джетмей, секириб Тарпанны сыртына тюшюб, мыллыгымы ёрге атдым. Келсенг, сени джаунг аллайгъа келсин, болгъаны къан джугъу болуб, джарлы джаныуар сойланыб тура эди. Ит джылайды деб эштген эдим, алай а ары дери кесим кѣзюм бла кѣрмеген эдим. Мен къатына джетер-джетмез, эки кѣзюнден джыламукълла агъыб, аллына сюркелирге кюреше, аякъларымы джалаб башлады.

«Джыйын джанлы сойгъанды» деген болмаса, акъылыма башха зат келмей, итти кѣлтюрюб, къошха алыб келдим. Атам, Бойнакъны къараб кѣргенлей, бетти агъарыб:

— Андан бери муну къучакълаб келмей, дорбуннга чабсанга! Ит Къанаматдан алай бош айырылмагъанды, — деб, бу джолгъа дери мен кёрмеген бир чубур шкокчукъну да арбадан алыб, не мал, не хапчюк къайгъылы болмай:

— Дорбуннга! — деб, джолну да билмегенлей, менден алгъа чыгъыб, мыйыкъларын джел тарай, ёрге айланды...

Джан солуу этиб, экибиз да къара суучукъгъа джетдик. Былайтын келсем къычырыучумча, къаяланы зангырдата, юч кере къанатлы таууш этдим. Джууаб келмедн. Андан ары сакъламай, къартны аллына ётуб, бир да аямай дорбуннга чабдым, алай а анда да мен къууаныр зат джокъ эди. Тоналгъан къуру дорбунну ичинде анда-мында атылгъан талай папирос тубден сора джукъ джокъ эди. Кёрген затым кёзлериме къан чабдыра, дорбундан чартлаб чыгъыб, хырылдаб келген атамы аллына чабдым. Мени бет тюрсюноюмю кёргенлей огъуна, ишни болушлусун ангылагъан болур эди, джукъ да сормагъанлай, атам, джюргинден тутта, энишге олтурду. Къартны къарыусуз болгъанын ангылаб, ол соргъунчу айтдым:

— Атам, дорбунда Къанамат джокъду.

Меннге ийнанмагъанча, секириб ёрге туруб, атам, тири-тири атлаб, дорбуннга кирди. Аны тубюн теблеген аякъ ызлагъа, анда-мында атылгъан папирос тублеге кёре, Къанаматха иглик болмагъаны ачыкъ эди. Атам, башын энишге тутуб туруб, кеси кеси бла сёлешгенча айтды:

— Аманнга алтын чыдамаз деб, быллайгъа айта болурла...

Андан сора джукъ да айтмагъанлай, ол тышына чыкъды. мен да ызындан чыкъдым. Былайын джабхан къарда аякъ ызла кёрюмеген себеден, къанлы джыйын Къанаматха къар джаууб башлагъынчы чабханы белгили эди. Бойнакъны сагалланыб келгени уа Къанаматны тутулгъанына ажымсыз шагъат эди.

Экибиз да, башыбызны энишге тутуб, бу терслик бизники болгъанча, кёзлерибизни ёрге кёлтюрмей, ызыбызгъа эниб баргъанлай, аллыбызда къан тамгъалагъа тюртюлдюк. Тёгерегибизге иги къарагъаныкъда, къан тамгъала кёрюндюле. Ол ызла бла барыб, аякъ кёпюрчюк болгъан джерге джетдик. Былайда Бойнакъны тюрклерин кёрюб, джатхан джерин табханыкъда аны ызлары бизге Къанаматны къанын да кёргюздюле.

— Ёлмеге эди ансы, джаныбыз сау болса, биз аны энтда аланы кьолларындан сыйырыр эдик.

Экиси да сагъышха кириб, сѐлешиб бир кесек турдула. Тарпан кызыб келгени бла сѐуукъда сюелгени татыб, тынгысыз болуб, бурну бла Азретни кьабыргъасындан тюртдю. Джукъ билмей тургъашлай алай тюртгенинде, Азрет бир джанына бурулуб, джюгенни кысха тута айтды:

— Бусагъатдан джетиб, Бийнѐгерге билдир деб, мени санга атам джибергенди. Юйге къайтыб атны кесек солутханлай, мычымай ызыма кетерикме. Не айтыркъма анга?

— Энди былайда сен этерик зат къалмагъанды, бойнунгда борчунгу тындырдынг. Къанамат ючюн кьолубуздан келгенин аярыкъ тюлбюз. Къайгъылы болмасын Хасанбий. Элге киргинчи, джолда сыйралсакъ, андан игиси джокъ эди, алай а бусагъатда онг аладады: биз аланы къайда болгъанларын билмейбиз. Ол сеbebден, не эталсакъ да, элде этерикбиз, джанынга тиймесин, юйге чакъырмайма, олтура турур заманыбыз джокъду, — деб Азретни ызына ашырыб, Бийнѐгер, юйюне къайтмагъанлай, бир орамчыкъгъа айланыб, тири атлай, кѐзден ташайды...

Къыямытны кѐзюне бюгече джукъу кирмейди. Эртдеден бери бичген муратына энди ажымсыз джетерине ийнаныб, «къыйын» ауругъанын да унутуб, кьоба да ич кийимлери бла юйню тюбюнде ары-бери джюрюй, дагъыда джата да, тюлкую тешикден къарагъанча, джастыкъла арасындан хыйла кѐзчюклерин джылтыратыб къарай, узун кечени кыскыныкда ашырды.

Заман тангнга джууукълаша башлагъанында, тамам тѐзюмю тауусулуб, андан ары джатыб туралмай, орундукъ кьулагъында тагъылыб тургъан мынчакъларын алыб, баш бармагъы бла бирем-бирем кеси таба силдеб башлады.

Ол аланы бир къат да айландыргъынчы, орамдан кьулагъына аз эштилген ат аякъ тауушла келиб тебретиле. Джюреги дженгил-дженгил уруб, мынчакъларын да бир джанына силдеб, Къыямыт секриб орундан тюшдю. Асыры ашыкъгъандан кече-

ги чарыкъларын къабларгъа унутуб, табанлары тышына айланган аякъларын, шырт-шырт деб, юй тюбюнде сүйрей, терезеге келиб, къулакъ кемирчегине къол аязын къошуб, тонгуз шыкыртха тынгылагъанча тынгылады.

Ат аякъ тауушла, ачыкъдан ачыкъ эштиле келиб, Къыямытны юйюне джууукълашдыла. Нек этди эсе да, Къыямыт, джетиб лампаны энишге буруб, дагъыда терезеге къабланды. Ол кёзюуге келиб атлы да къабакъ эшикни аллында тохтады.

Итле, чаба келиб, атлыны таныб, тауушсуз болдула. Къабакъ эшикни ачыб, атлы арбазгъа киргенинде, Къыямыт, къачыб орунга кириб, кечеге бёркюн энишге басды. Къапханнга тюшген джубранча, джууургъан тюбюнден тюкю хамхотун бер къаратыб: Аллах, сен онг бер», — деб эринлерин къымылдаты. Кёб турмай эшикден Къамгъут кирди. Айю талагъан адамча, юсю, башы къан джугъу болуб, атакъарнашыны къатында сир къатыб, омакъ таууш эте айтды:

— Тындырдыкъ...

— Ёлтюрюбю келесиз?

— Огъай, сауду, алай а, къолун, аягъын байлагъандан сора, хамхотун-хамхотун туюб, адам танымазча этгенме... кёремисе бу къанланы, аны къанлардыла. Саулай келтир деб буюрмасаг, мен аны джиклерин бир-биринден айырыр эдим...

— Аферим кесиме ушагъан къарнашыма, былай кел, — деб тюкю ёшюнюн ачыб, Къамгъутну къан джугъу кёкюрегин кесине къысды.

Къанаматдан къутулгъанына толу ийнаныб, асыры къуангандан джыламсырагъан кирик эте, Къамгъутну къучагъындан бошлай, сорду:

— Адам ачымай къайтдыгъызмы?

— Андан ачымай къутулгъан алай тынч тюл эди. Кючюкню ёлтюргенди, дагъыда ючеулен джаралдыла.

— Ай ит, ай ит, тохта, мен сени термилтиб ёлтюрюрме... Биймурза заманында табылдымы?

— Табылды. Ол мыртазакълары бла хазыр болуб тура эди. Биз былай джетгенлей, аллыбызгъа чыгъыб, аманлыкъчыны да байланыб тургъанлай, арбагъа атыб, адам кёрмезча, юсюн джабыб, ауузуна да буштукъ этиб, думп этиб, алыб кетдиле.

— Бар энди, солу. Биз экибиз эннишге сюд этилир кюн тюшербиз, — деб къарнашындан туугъанны юйдсн ашырды.

Къамгъут эшикни бери джабхаалай, Къыямыт секириб орундан тюшюб, тишлерин асыры къаты къысхандан, тюлкю хамхотунда эринлери кёрюнмей, бурнуну учу бла сакъал учу бир-бирине джууукълашыб, эки кёзюн джандырыб, алыннган адамча, бир кесек сирелди. Башында къанлы иннетлери тынгы бере болмаз эдиле, дагъыда ызына къайтыб, орундукугъа олтуруб, гитче кёзчюклери джылтырай: «А-хы-хы, ит къандап джаратылгъан хыбырттон, ууучума джыйылдынгмы?» — деб, къолларын джумдурукъла этиб, аллына узатды...

* * *

Къанамат тугулгъан кюнню экинчи ингринде бирем-бирем келиб, Бийнёгер, Къасым, Харшим, Даут Ахматлагъа джыйылдыла. Барыны да бетлери, джауумлу къачхы кечеча, мыдах эдиле. Сёлешмегенни орунда, бирери бирер джерге чёгюб тауушсуз олтургъанларына кёре, кимни эсе да сакълаб тургъанларына ишек джокъ эди.

Бир заманда, олтургъанланы «тынчлыкъларын» буза, эшикден Хасан кирди. Ол нёгерлерине тынгысыз къараб, ауазы бёлюне, сорду:

— Айыб этмегиз, мен элге бусагъатда келгенме да, чыртда хапарсызма. Не болгъанды?

Бийнёгер, башын кёлтюрюб, ауузун ачынчы, Даут, мазаллы кёзлерин Хасаннга айландырыб, тамагъы кълтырай, айтды:

— Къанамат тутулгъанды...

Хасан, аны эштгенлей, къамасыны башына къадалыб:

— Къайда? Къачан? — деб, «сора нек олтуруб турасыз былай» деген магъанада, тёрт джанына къараб тохтады.

Бийнёгер, Хасанны алай ачыгъанын кёргенлей: «Энтда бар кёреме», — деб, ичинден разы бола, айтды:

— Олтуруб тур, Хасан. Былайгъа оноулашыргъа деб джыйылгъанбыз. Къанаматны тюнене кече танг аласы бла тутхандыла. Тутхандыла деб ажымсыз айтыргъа алкъын бизни толу хапарыбыз джокъду, алай а не эсе да мен анга ажымсызма. Биз-

ге хапар кетген кече келгенди. Андан бери биз барыбыз да аякъ юсюндебиз, алай болса да, аны элге келтирмегендиле.

— Кимледиле Қыанаматны тута айланганла?

— Табылгъандыла тогъуз-он ит. Башчылары Матай бла Қыамгъут болгъандыла... Ахмат джангы хапар излей кетгенди. Ол не келтире эсе да, кёрейик. Анга кёре оноу этербиз, — деб ол алай айтырын сакълаб тургъанча, Ахмат, джан солуу эте, босагъадан атлаб кычырды:

— Қыачханды! Қыанамат кыачыб кыутулгъанды, — деб терен солуй, босагъагъа олтуруб, бёркюн кёлуна ала, ышарды.

Бийнегер, кыулагы эштгеннге джюреги ийнанмай, сорду:

— Ажымсызмыды кыачханы? Ким айтды?

— Бири ётюрюк айта болурму деб, ийнанмай, дагъыда тутаргъа баргъан адамланы экисинден, башха-башха адамланы ийиб, толу хапар алдыргъанма. Барыны айтханы да бирди: джаралы болуб тургъанлай кыачыб, кыарангыда кесин табдырмай, чегетге сингиб кетгенди. Ала, аны кесин огъай, бёркюн келтиралсала да, махтанмай кыоярыкъ тюл эдиле. Джашасын Қыанамат!

Ахмат хапарын айтыб бошагъандан сора, Қыанаматны кыачханына толу ийнаныб, аны халал тенглери, ышарышыб, бир-бири кыолларын кыаты кыысдыла...

● 1. Қыанамат тутулгъанында, тенглери кыаллай оноу этедиле?

2. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери бизни областны джеринде патчахлыкъгъа, байлагъа-бийлеге кыаршы кюрешген адамладан кимлени билесиз?

3. Юзюкню планын салыб, анга кёре, хапарын айтыгъыз.

4. «Керти тенглик» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

БОСТАНЛАНЫ ХАСАН

(1904—1942)

СОВЕТ ДЖУРТУМ

Мени джуртум,
Совет джуртум,
Къурчдан кючлю
Совет джуртум,
Тенгизлеринг,
Байды сени
Кенг тюзлеринг,
Хар бир джеринг.
Фабриклеринг,
Заводларынг

Кёбдю сени.
Токъду сени
Хар бир джеринг
Шахарларынг,
Хар бир элинг
Колхозларынг,
Совхозларынг.
Кенг тюзледе
Тракторла,
Комбайнла

Улуйдула.
Кёбдю сени
Геройларынг,
Лётчиклеринг,
Батырларынг.
Кенг хауада
Сууукълукъда,
Мийик кёкде,
Бузлауукъда,
Илячинча,
Къанатлыча
Учханларынг.
Таукел кёлде
Кёб хорламны
Ачханларынг.
Сыйлы джуртум!
Совет джуртум,

Кёбдю сени
Школларынг,
Клубларынг,
Рудниклеринг,
Шахталарынг,
Байлыкъларынг,
Кенг джолларынг.
Къууанчлыды,
Насыблыды,
Бек джарыккъды
Совет джуртда
Джашауубуз.
Партияды
Джарыкъ тийген
Кюнюбюз,
Нюрюбюз!

1. Назмуну төрт кесекге юдешигиз, алагъа ат атагъыз.
2. Совет къралны кюнлюлюгюн, уллулугъун, байлыгъын, джигит, джигер адамларын, халкъны насыблы джашауун кёрюзген джерлерин табыгъыз.
3. Ага джуртха, Коммунист партиягъа сиймекликни ачыкълагъан тизгиндени айтыгъыз.

БИЗНИ ТАУЛА

Биз джашагъан тау джерле
Мелхумдула байлыкъдан,
Сырты, къолу тауланы
Толудула джайлыкъдан.

Ол таулада кёрюрсе
Сюрюу-сюрюу малланы,
Ариу битген сюзюлюб,
Нызыланы, талланы.

Ол таулада кёрюрсе
Шоркъулдагъан сууланы,

Джитилеге таяныб
Маралланы, бууланы.

Ол таулада кёрюрсе
Къанга-къанга бузланы,
Чыртда инсан ётмеген
Бек терен бугъойланы.

Ол таулада кёрюрсе
Джитилени-чатланы,
Этеклери табада
Кёмюр чыкыгъан къатланы.

Ол таулада кёрюрге
Тюрлю-тюрлю ёзекле.
Мюлкге къарыу-кюч берген
Алтын, кюмюш кесекле.

Ёзенлери, чатлары
Айырылыб башхады,
Сора къая джерлери
Джукъ битмеген къашхады.

Бу тауланы ичлери
Хар байлыкъны анасыд,
Ичиндеги халкълары
Малчылыкъны кълаласыд.

Сагъыш этиб къарасанг,
Кёбдю аланы байлыгъы:

Бийчесынла, Маркъала
Малчылыкъны джайлыгъыд.

Ол тауланы ичинде
Рудник, шахта кёрюрге,
Социалист таулагъа
Тамам кёлню берирсе.

Ол тауланы хауасы
Сакъатлагъа джарайды,
Тюрлю гара суулары
Этеклерин тарайды.

Бу тауланы этегинде
Джангы шахар джасанад,
Къууанч болуб джашауу,
Ёседи, аллына барад.

● 1. Таулары ариулугузу, джер байлыкъланы, таза хауаны юсюнден айтылган тизгинлени окъугъуз.

2. «Бизни таула» деб бояулу сурат салыгъыз.

3. Назмуну азбар этигиз.

НАЗМУ ТИЛ БЛА ПРОЗА ТИЛ

Сиз кѣб назму окъугъансыз, проза чыгъармала бла танышхансыз. Назму тил бла проза тилни башхалыгъы неди?

Проза тилде тизгинле толудула, аланы ненча бѣлюмден-джикден къуралгъаныны ёлчеси джокъду, саны тенг тюлдю, строфасы, рифмасы болмайды.

Назмуда уа ёлче, джорукъ барды. Сѣз ючюн: «Бизни таула» деген назмуну тизгинлеринде ненча бѣлом-джик болгъанына къарайыкъ:

Биз джашагъан тау джерле — 7

Мелхумдула байлыкъдан — 7

Сырты, къолу таулары — 7

Толудула джайлыкъдан — 7

Хар тизгинде джетишер бѣлом-джик барды, ол ёлче **ритм** къурайды.

Назмуда бир магъананы тутхан тизгинлеге **строфа** дейдиле. Бу назмуда строфа 4 тизгинден къуралгъанды.

Назму тизгинде сѣзлени ахырларыны ушашлыгъына **рифма** дейдиле (байлыкъдан — джайлыкъдан).

Алай бла, назмуну прозадан башхалыгъы: **ё л ч е , с т р о ф а , р и ф м а**.

● «Бизни таула» деген назмуну айырыгъыз: тизгинлени ёлчесин (ненча бѣломден-джикден къуралгъанын) санагъыз, назмуда ненча строфа болгъанын айтыгъыз, назму тизгинледе рифмасы болган сѣзлени табыгъыз.

**БАЙКЪУЛЛАНЫ
АБДУЛ-КЕРИМ**

(1906—1988)

ОКТЯБРГЪА

Кюкюреб, къаты джашнаб,
Залимлени узакъ ташлаб
Келген, узакъ ёмюр башлаб,
Октябрса, сен Октябрь!

Халкъ байрагъын тутхан ёрге,
Алгъан махтау, сый да бирге,
Кюнча тийген юсюбюзге,
Октябрса, сен Октябрь!

Аскерлени сайлаб тизген,
Зор бугъоуну уруб юзген,
Джерде, кёкде, сууда джюзген,
Октябрса, сен Октябрь!

Къурч кылычын джаугъа тутхан,
Къобусун кызыл джуудуртхан,
Джюреклени тотун къурутхан,
Октябрса, сен Октябрь!

Отну, сууну джарыб ётген,
Болушлукъгъа кысха джетген,
Кюнюбюзню мамыр этген,
Октябрса, сен Октябрь!

Кюн батхандан кюн чыкъгъаннга,
Эшик ачхан джарыкъ тангнга,
Джашау болгъан урунганнга,
Октябрса, сен Октябрь!

Тенгсизликни терен кёмген,
Джерни, мюлкню халкъгъа берген,
Ишле, аша, джаша деген,
Октябрса, сен Октябрь!

Ленин башчы, тууруб алгъа,
Ишчи, элли берчли къолгъа,
Джуртну салгъан керти джолгъа,
Октябрса, сен Октябрь!

● Бу тизгиллени магъаналарын айтыгъыз:

1. «Зор бугъоуну уруб юзген».
2. «Джюреклени тотун къурутхан».
3. «Кюн батхандан кюн чыкъгъаннга эшик ачхан джарыкъ тангнга».
4. «Тенгсизликини терен кёмген».

МОСКВА

Совет джуртуму исси джюреги,
Джылтырайса сен, джашнайса,
Кючюнг уллу, тюрсюнюнг ариу,
Оюлмаз темир къаласа.

Салам санга, кызыл Москва,
Бютеу уллу Кавказ тауладан,
Зорлукъда туруб, энди кюн кѳрген,
Кѳзюн ачхан мутхуз ауладан...

Талшыб кѳрюрге узакъ джерледен
Кѳб кѳонакъла санга келелле,
Таза джюрекден бары да
Сапга къарнаш салам берелле...

● 1. Совет джуртну ара шахарына поэт салган махтау тизгинлени табыб окъугъуз.

2. «Москва — шохлукъну шахары» деген темагъа хапар къурагъыз.

3. Назмуну азбар этигиз.

ПИОНЕРЛЕ ОКТЯБРДА

Зумакъулланы Танзиля

Биз къадалыб окъуйбуз,
Окъууда къалмай артха,
Къызыл байракъ кёлтюрюб,
Чыгъабыз биз парадха.

Къарт да, джаш да къалмай,
Тепсейбиз ол тойда,
Экеу-экеу тизилиб,
Барабыз стройда.

Кёб къууанчыкъ болады
Ол кюн тоюбузда,
Галстукла джылтыраб
Барады бойнубузда.

Колхоз бла совхозладан
Келебиз биз парадха,

Керекди толтурургъа
Хар борчун сохтагъа.

Къууанчыкъда джетебиз
Октябрь байрамгъа.
Бирча кийимле кийиб,
Барабыз площадха.

Биз ол кюнде эштебиз
Джарыкъ, къууанч тауушла.
Бир аууздан джырлайбыз
Ма къартла эмда джашла.

Кёб ауазла эштилед
Джашасын совет джер деб,
Бир аууздан айтабыз
Джашасын Октябрь деб.

**СЮЙЮНЧЛАНЫ
АЗАМАТ**
(1923)

АЛТЫН КЪАЧ

Кёзюу-кёзюу келелле
Джылны сейир чакълары,
Джерге бояу берелле
Джашил, къара, акъ, сары.

Ма келеди биз суйген,
Биз сакълагъан чомарт къач,
Багъалыды бу келген,
Сыйлы къонакъгъа кёз ач.

Кёк да окъа бёркчюгюн —
Кюнню джанбаш киеди,
Джылтыратса да кёзюн,
Джылыуун аз иеди.

Шош болдула къулакъда
Джарыкъ ауазлы суула.
Чапракъсыз бутакъда
Къызарадыла чумла.

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

Дамлы, ханслы джайлыкъдан
Малла элге къайталла.
Урунганла байлыкъдан
Къууанч хапар айталла.

Тау башлагъа, сыртлагъа
Чагъылалла тубанла.
Башха джылы джуртлагъа
Учадыла турнала.

Биз джигерча ишлейик,
Джараб хар не джумушха.
Хазырланыб тюбейик
Джыл къартына — чал къышха.

- 1. Автор къачны багъалы нек кёреди?
- 2. Къачда не ишле этиледиле?
- 3. Къышха адамла къалай тюберге керекдиле?
- 4. Назмуда табигъатны юсюнден не айтылады?

ЭПИТЕТ

Тилни кесгин ангылатхан амалланы бириди эпитет. Эпитет «къошакъ» деген грек сёзден чыкъгъанды. Адамны, затны, ишни бир шартын суратлау сыфат бла кёргюзген амалыды тилни.

Эпитетни сыфатланы тюрсюнлерин ачыкълагъан сёзле бла къатышдырыргъа джарамайды. Юлгю: акъ тишле — илджи тишле, джумушакъ къар — мамукъ къар.

«Къач» деген назмуда **чомарт къач**, алтын **сабан**, **джарыкъ ауазлы суула**, чал **къыш** деген сёз къурамлада **чомарт**, алтын, **джарыкъ ауазлы**, чал деген суратлау сёзле эпитетледиле.

- Сиз окъугъан чыгъармалада эпитетлени табыб, юлгюле келтиригиз.

КАРАЧАЕВСК—ШОХЛУКЪ ШАХАР

(Джыр)

Босагъангда таулу къыз,
Берген кибик джюрегин,
Алгъыш аякъны алыб,
Узатады билегин.

Уруннанны саугъасы —
Сени тепсинг — берекет,
Сен шохлукъну къаласы,
Туздамынгдан тигим эт!

Припев:

Карачаевск — тау шахар,
Ачыкъ болуб джюрегинг,
Чакъырады шохланы
Сени ачыкъ билегинг.

Тёрт джанынгда къаяла,
Нартла кибик сюелиб,
Къарайдыла къууана,
Къарнашлыкъгъа къаш кериб.

Тау шахарым — шохлукъну
Бузулмазлыкъ къаласы,
Тау башладан баш болсун
Адетлеринг, намысынг.

Карачаевск — тау шахар,
Ачыкъ болуб джюрегинг,
Чакъырады шохланы
Сени шохлукъ билегинг.

● 1. Назмуда миллет шохлукъну темасы къалай ачыкъланады? Ол тизгилини табыгъыз.

2. Карачаевскде таулу къызны алгыш аякъ бла скульптурасы нени белгилейди?

3. Урунууну юсюнден не айтылады, келген къонакълагъа къалай тюбергере керек болады?

4. Джырны, азбар этиб, джырлагъыз.

КЪЫШ

Биджиланы Асхат

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай, къач кетди,
Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъ, мычымай джетди.

Тонла кийиб, акъмыйыкъны
Хар ким аллына бардыла.
«Ой, хош келдинг, келдинг эсе!» —
Деб маллагъа аш салдыла.

«Келдинг эсе, не этейим», — деб
Джер да акъ кебинин кийди.
Къобан суу да, къапчыкъ ишлеб,
Къышхы межямына кирди.

Таула да, шекер башлача,
Чыммакъ агъарыб туралла.
Кийикле да тау башладан
Ёзен ичлеге агъалла.

Ашыкъмагъыз, ууакъ-ууакъ
Боранлай, сууукъ къыш кетер,
Джап-джашил атына миниб,
Ууакъ тёртгюллей, джаз джетер.

- 1. Кесигизни сёзлеригиз бла назмуну хапарын айтыгъыз.
- 2. Тилни суратлау мадарларын табыгъыз.
- 3. Назмуну къуралгъанын (ёлчесин, строфасын, рифмасын) айырыгъыз.
- 4. Назмуну азбар этигиз.

БОРАН

Боран буруб, боранлаб,
Ёрге-энишге чабады,
Джанлы къойну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.

Къар да, борандан къоркъуб,
Ышыкълагъа къысылад.
Ууакъ-ууакъ джыйыла,
Аны арты къюрт болад.

Юйге кьонакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди,
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди.
Ол, кьонакъбайсыз кьалса,
Оджакъ, эшик сынайды,
Тыгъырыкъда, орамда,
Былай айтыб джырлайды:

«Мен боранма, кыш бийме,
Баш бошлукъну сюеме.
Сыртды мени суйген джернм,
Мен джырлайма —
джарыкъды кёлюм,
Джаз тыймаса, мени аллымы,
Сау кьоймазем бир
кьанлымы».

- 1. Тенгleshдириуню табыгъыз.
- 2. Джансыз затла джаны болгъанча айтылгъан джерлерин окъугъуз.
- 3. Назмуну азбар этисиз.

БЕТЛЕНДИРИУ

Джазыучула табигъатны суратлагъан заманда бетлендириу бла кёб хайырланадыла. Ала джылны чакъларын, кюнню, айны, джерни, чегетни, джелни, д. а. к. затланы джаны болгъанлача кёргюзедиле.

Сёз ючюн, Биджиланы Асхат «Къыш» деген назмуда къышны акъ мыйыкъты адамча, джазны джашил атлыча суратлайды. «Боран» деген назмуда боранны джаны болгъанча, «боран сюрюб барады», «къар да, борандан къоркъуб, ышыкълагъа кысылад», — дейди.

Джансыз затланы, не табигъатны тюрлениулерин жанлы затлача кёргюзюуге бетлендириу дейдиле.

КЪЫШ КЮНДЕ

Хубийланы Назир

I

Кече тангнга дери тохтаусуз къар джаууб туруб аязыгъанды. Кёк чууакъды. Ёзенде шоркъа суу кесини буз къабугъуну тюбюне киргенди. Тау элни юйлерини оджакъларындан бурулуб кёксюлдюм тютюнчук чыгады. Къышхы кюнню биринчи алтын таякълары тау тёппелеге тийгендиле. Къанатлыланы тау-

ушлары эштилмейди. Джерде кьар теренди. Кьулакъланы кюрт кьалаулары кьрюнедиле. Чегетледе наз, нязы терекле акь кьаргъа беллерине дери батхандыла. Алапы юслеринде жангы кьар накъутналмазча джылтырайды. Къалай аламатды кьышхы табигъат!

Сыртладан кюн ёзенлеге энпб келеди. Ышыкь джердеде мал баула кьрюнедиле. Кьойчула, тууарчыла, джылкычыла ат джегилген чанала бла маллагъа бичен келтирирге барадыла. Таулу джашланы кьара мыйыкъларында акь кьырпакь эсленди. Алай болса да, аяз болмагъаны себепли, асыры сууукь тюлдю.

II

Ийых кюн кесини сейирлик джашауун башлайды. Тиширыула боюнларында сууагъачлары, челеклери бла суу алыргъа барадыла. Сабийле къапхакълада, суу ызында бузда кими аякь чана бла, кими лыжала бла учадыла. Бир кьауумла да мияла бузда хойнух айландырадыла.

Бююн уучу Керимни джашчыгъы Хасан атасыны биргесине уугъа барды. Терен кьарда атасы аллында, джашчыгъы ызындан чегет таланы ёрге кирдиле. Бутакълагъа имбашы джетесе, боюнларына терекледен джумушакь кьар кьуюлады. Кьыш уугъа барыу тынч да тюлдю, алай а бек сейирди. Керимни Джетер деген ызчы ити джаныуарны аякь ызлары бла бек дженгил табады. Кюн тауладан ары айлангынчы, Керим бла Хасан ууда джорюдюле. Мазаллы ташны кьобусуну тюбюнде бир кьымылдагъан эседиле.

Джетер алда, Хасан ызындан алайгъа чабдыла. Барсала, бир кьоян къапханнга тюшюб тура. Керим эрлай джстиб, кьоянчыкьны джаны саулай къапхандан алыб, хызенине салды. Хасанчыкь кьоянчыкьны тутханыны юсюнден сохта тенглерине ханпар айтыргъа ашыгъыб, юйге кетди. Ол аны артда школгъа саугъагъа берген эди.

- 1. Кьыш эртденде къаллай оюула, суратла кьргюзеди?
- 2. Хасан ийых кюн кьайры баргъан эди?
- 3. Джашчыкь кьоянны кьайры берди? Тюзмю этди?

**БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ**

(1917)

ЛЕНИН ДЖАШАГЪАН ЮЙДЕ

Узакъ джерден сени юйюнге келгенлей,
Хурметинге кѣлтюрюлдю джюрегим.
Юй ичинде болумунгу кѣргенлей:
«Бизни ючюн инджитгенд кесин», — дедим.

Бир артыкъ джокъду аны ичиинде:
Кѣбню кѣрген агъач кюбюр, салкъынлыкъ.
Ашай тургъан тузчугъу. Бары эсде
Ёмюрлюкге кѣзюнгден кетмей къаллыкъ.

Бюгюнлюкде къайсы юйге кирсенг да,
Мындан эсе талай онглуду джашауу:

Бизни алай этер ючюн, Ленин а
Излеменд кесине тынч ашауну.

Бу юйню ичине кириб чыкыгъан кесекге
Сау ёмюрню джашагъанча боласа,
Тазаланыб, нюр тёгюлюб джюрекге.
Ленин кибик атларгъа тырмашаса.

- 1. Москвада В. И. Ленинни Кремлде квартирини болуму къалайды?
- 2. Аны кёргенле къаллай оюм этдиле?
- 3. Назмуну азбар этигиз.

СЕНИ УСТАЗЫНГ

Кечелери кетедиле джукъусуз,
Кюндюзюнде дерсге таукел кирирча.
Сен джукълайса — ол олтурад тынгысыз,
•Мадар излей сеннге тынч билдирирча.

Бир-бирде сен, эс бёлюб да кюрешмей,
Ала-чула ангылайса дерсинги,
Ол а, уллу билимин да кёбсюнмей,
Окыгъанын тохтатмайды кесини.

Сен сан этмей, дефтерингде джазгъанынг,
Халат не, ашыкъ-бушукъ чанчакълай,
Билемисе аны бек джарсытханын,
Солур заманы бошунагъа къорай.

Аны ишинде джангыз бирди мураты:
Халкъ сюерча джолгъа сени салыргъа,
Сен джашасанг, джашар устазны аты,
Терс джол алсанг, — ёлюм ашхыды анга.

- 1. Автор устазны ишине къалай къарайды?
- 2. Сизни кёлюгюзге уа не келеди устазны ишини юсюнден?
Сёзюгюзге шагъатлыкъ этген юлгюле келтиригиз.

ЛЕНИНИ ДЖАШЫ

Тхайцухов Бемурза

Белгили абаза джазыучу Тхайцухов Бемурза 1932 джыл Гитче Къарачай районда Красный Восток элде туугъанды. Къарачай-Черкес пединститутну филология факультети бла Москвада экиджыллык литература курсланы бошагъанды.

Аны назмулары 1947 джыл басмаланыб башлагъандыла. Бемурза талай назму китабны авторуду, аны хапарлары, повестлери, романы абаза эмда орус тилледе чыкыгъандыла.

* * *

Джаш тёртюнчю классны бошаб, мен бюгюн ата-аналаны джыйылыуунда олтурдум. Устаз Валентина Максимовна окъуу табеллени чачды. Андан сора алаMAT концерт болду. Сохтала джырладыла, тепседиле, назмула айтдыла. Кертиси да, ала алаMAT артистледиле. Хар кёргюзген затларын, не кючлерин да салыб, хакъ кёллери бла тырмашыб, джюрек тамырларынгы кьозгыгъынчы кьоймай, алай кёргюзедиле. Боюнларында кызыл галстуклары бла, бу къара кёзлю, кёк кёзлю, ала кёзлю, къууанч бетли сабийлеге къарагъан, аланы джырлагъанларына тынгылагъан заманда, ма была тенгли (бир кесек тамада болургъа да болур эди) бир джашчыкъны хапары шаркъ деб эсиме тюшдю. Ол джашчыкъны ёмюрюмде кёрмегенме, кёрлюк да тюлме, алай а аны этген джигитлиги эсимден чыртда кетерик тюлдю. Аны юсюнден хапар айтыргъа борчлума мен.

...Бизни джолоучу ротабыз, джер-джерин тоб, окъла чачхан букъу джолну тизилиб, уруш бола тургъан джерге бара эди. Мардасыз исси эди. Тер къатыб къаралгъан кёлеклери бла аскер джашла, аякъларын бирден да алмай, бир-бирде котелокларыны дыгъырдагъаны эштилe, бир-бирине да сан бир сёз айта, акъырын келе эдиле. Эки джаныбызда къараууз бет алгъан къаурала ёсген джерле кёрюне эдиле. Тюнене ингирде былайда уруш болгъанды. Аллыбызда окопаланы тизгинлери сынджыр тартыб созуладыла. Окопаланы къатында, тоб, окъла бла ми-

нала чачхан ызла кӳрӱлӱб, белгили тура эдиле, тийгенлери да ачыкъ эди. Тоб, окъ таууш энди, узакъда, кӳк кюкюрегенча. кӳрамланы ары джанындан эштилине эди.

Колоннаны аллында келген, кесин джыйыб джюрюген джаш лейтенант, джолну бир джанына чыгъыб, ротагъа башдан-аякъ кӳз джетдириб, хырха ауаз бла: «Солугъуз!» — деб кычырыб, джол джанына кӳаты ханслагъа кесин биринчи чӳкдю.

Рота джолну бир джанында тохтады. Тютюн тарта башладыла. Аскерчиле бираз джарыкъ болдула, ушакъгъа сингдиле. Кӳаураланы ичинде немча ёлюкню эслеб:

— Кӳара, фронт да бизни кӳатыбызда солургъа мурат эте болур дейме! — деб кӳара шинли тӳгерекбет сержант халкъны сагъайтды.

Бары бурулуб кӳарадыла.

Сержант, ёлюкню кӳатына барыб, бир кесек да сюелиб, хырха ауазы бла:

— Не, кӳачыб кӳутулалмадыңмы! — деди.

Сора аны кӳатында атылыб тургъан аскер сумкасын ийгилиб алыб, лейтенантха узатды.

Сумканы ичинде документлери бла ючверсталыкъ картадан сора да, джартысына джууугъу джазылыб бошалгъан, кӳара тышы бла бир кӳалын тетрадь бар эди.

— Курганов, чыгъараллыкъмыса?

Сагъышха кетген уллу кӳзлери бла акъ шинли узун джаш, ёрге туруб:

— Джолдаш лейтенант, кӳрейим, — деди.

Ол тыш кӳраллы тиллени институтун бошагъанын ротада бары да биле эдиле, ол себебден кесинне да «тыш кӳралчы» деб накъырда эте эдиле.

Курганов тетрадны биринчи бетиндеги джазыуну:

«Лейтенант Людвиг Лемкенн джазгъанлары», — деб кӳчюрюдю. Тӳгерекбет сержант:

— Кӳайда, ол Лемке деген не затланы джазгъанды, кӳрейикчи. — деб ышарды.

«Джазгъанларыны» аллында огъуна Лемке, совет джерге биринчи киргенинде, кӳоркӳуб, кӳалай кӳалтырагъаныны юсюнден, андан сора батырыракъ болуб, Черниговщинада бир пар-

тизан элде тиширыула бла кьартланы кьалай кьыргъаныны юсюнден тартырмай ачыкъ джаза эди. «Меннге ол зат чыбыкъ туурагъанча кьрюнс эди», — деб джаза эди Лемке. Биринчи бетлеринде немца фашистлени авиациясы болгъанны кьалай чачханын суратлай эди, ресторацияны атларын, ичген «шнапсны» санын, тонаб алыб посылкала бла кьатынына ийген харакетни-хадекни тизимлерин махтаыб джазгъаны кьрюнс эди. Курганов арлакьдан арлакь окъуй баргъаны сайын ол тетрада джазылгъанла Лемкени мыдах бола баргъанын кьргюзюб башладыла. «Ой, бу партизанила!» — деб Лемке бир джеринде джекириб джаза эди. Башха джерде да: «Аллахха шукур, аякъларым кьутхардыла!» — дей эди.

— Кьой энди, ангылашынды! — деб, сержант бир джанына айланыб тьюкюрдю.

Курганов, тетрадни кьаураланы ичше быргъарыны аллы

бла кьагьытларын аудура келиб, бир бетде башына: «Ленинни джашы» деб джазылыб тургъан джерни эследи.

Аны кьатында олтургъан солдат, сейирсиниб:

— Не-е?! — деб кьайтарыб сорду. Курганов аны кьайтарыб окьуду. Кьазауатчы джашла бир-бирине кьарашдыла, сёзю тохтатдыла.

Лейтенант, кьысха, команда бергенча:

— Окьу! — деди. Курганов кьырдышха табыракъ олтуруб, хар айтымны Лемке джазгъандан тюрлендирмей:

«Россияны джеринде бизге кюнден кюннге кьыйын, кьоркьуулу бола барады», — деб кёчюрдю.

— Мен мазаллы асланны ауузуну ичинде тургъанча болуб турама. Ол джаякъларын кьымылдатханлай, мени сюеклерим гьыжылдарыкъдыла. Бизге, Россияда, орусладан кьалгъанланы эзиб, унукъдуруб джашайдыла, ала эрлай бизни джаныбызгъа кёчерикдиле, деген эдиле. Энди уа бизге ол алай айтхан келиб Кьобан бойнунда элдеде тынч джукълаб кеси кёрсюн...»

Андан арлакъ талай тизгини мерекеб сызла бла бузулуб эдиле. Лемке кесини акьылына келген оюмларындан кеси кьоркьгъан болур эди.

Бетни аудуруб: «Шабат кюн, — деб окьуду Курганов, — бизни юч «Мессершмидтибиз» совет истребителни агьыздыла. Ол джаныб, кёкде кьара тютюн ызы артындан созула, джерге кьонар кьайгьы этди. Элни кьыйырына тюшдю. Манга бир кьауум солдат бла орус лётчикни джаны саулай тутаргъа буюрдула. Биз ары чабдыкъ. Кюйюб бошаб бара тургъан самолётну кьатындагъы терекледен бизге автомат атылды. Бауурландыкъ (мангылайын окьгъа тутаргъа ким сюеди). Мен полицейлени чакьырдым — быллай кьоркьуулу затны ала этсинле. Мухтар деб бир мазаллы кьара саласкюр киши чабыб джетди. Ол, бусагъат хыйлалыкъ этейим, деди. Кёб турмай, автомат атылгъан алма терекге джууукълашыб бара тура эди, сора лётчикге мылыгын атаргъа ёрге турду. Туура ол кёзюучюкде терекден аны бойнуна бир адам секирди. Биз эс джыйыб мадар этгинчи, сермешну бошалды, бизге энтда автомат атылыб башлады. Мен атаргъа команда бердим. Ол худжу кьаллыкъ алма терекни

тюбюне джетдик. Аны тюбюнде Мухтар кымылдамай сойлана эди, андан талай атлам арлакьда онтёртджыллыкь къаракёз джашчыкь олтура эди. Кёкенлени ичинде бир немча автомат табдыкь. Джер джутуб къойгъанча, ол лётчик къайры эсе да думп болуб кьалды.

— Лётчик къайдады? — деб сордум мен джашчыкьгъа.

— Билмейме.

— Айтмасанг — урлукьма!

— Ур! — деди, ашыкьмай, джунчумай ол шайтан бала.

— Атынг неди?

— Аскер.

— Сен кимникисе?

Аскер, баш тёбенине къараб, сагъышлы болду.

— Айт! — деб кычырдым мен. Ол а таб кирпичлерин да кёлтюрмеди.

Комендатурагъа келгенике, ариу айтыб кёрюрге мурат этдим. Аскер терен тынгылауну ийгенди.

Сора джаякълары кёгергинчи бетине-бетине уруб башладым. Дагъыда ауузун кысыб турду.

Элни старостасын чакъырыб:

— Бу джылан бала кимникиди, билемисе? — деб сордум.

— Билеме. Полицей Мухтарны джашыды.

Ол заманда кесинги кьулакъларынга ийнаныргъа боллукьму эдинг?! Мен дагъыда джангыдан сордум, алай а бнягъы джууабны алдым.

Аскер, кёзлери джилтинлеча джаныб, джууаб берди:

— Огъай! Мен Мухтарны джашы тюлме!

Бу кьаллай халкь болгъанын ким биледи? Кимге ийнангыны? Таб староста алдай эсе уа. Ол, тонгузча, эсирибди сора.

Кёб турмай комендатурагъа солдатла дагъыда ол элде джашагъан талай адамны сюйреб келдиле. Ала да, Аскер керти алма терекни тюбюнде сойланыб кьалгъан Мухтарны джашы болгъанын бир аууздан бегитдиле. Ол атхан автомат да Мухтаргъа немча комендатура берген автомат болгъаны белгили болду.

Барысы да ангылашынады, джукь да ангылашынмайды! —

Атасы — полицейский, акъыл-балыкъ болмагъан джашы — пионер — бир-бирине душманла. Бу сабийни залим юретгендиле! Қызауат эт да кѳрчю быллайла бла!

Мен пистолет бла Аскерни бетине урдум. Луузундан къаны чартлаб, кѳкюрегине къуюлду. Ол тентиреди, джыгъылмады, таб къолларын бузулгъан эринлерине да элтмеди. Ллай а джюрегини кючлю-кючлю ургъаны белгили эди. Қызыл-ала къан болгъан кѳкюреги ѳрге мийик кѳлтюрюлюб, чѳге эди.

— Сен кимникисе?!

Ол, аккыл-теккил болмай, деменгили халда:

— Мен Ленинни джашыма! — деди.

Не джашырыу: джюрегим чанчыб, илгендим, сырт узунума сууукъ чабды, тѳппе тюклерим ѳрге-ѳрге турдула.

Бу фанатикни мен кесим къолум бла атыб ѳлтюрдюм! Энди уа ол мени кече сайын тюшюмде къоймайды. Мен тамам къоркъакъ болгъанма. Хар кѳкенден къоркъама.

Бу къралдан дженгилирек жанласакъ, бу ангылашырмагъан адамладан не къадар арлагъыракъ къорасакъ эди! Юйге кетсек эди! Мени да онтѳрт джыл болгъан джашым барды...»

Джазгъаны, алайда юзюлюб, аны бла бошала эди.

Курганов, тетрадни аякъ тюбюне джерге атыб, кѳзлери чыракъ барыб, сын болуб тургъан тѳгерекбет сержантха къараб, кѳб турду. Рота къымсыз болуб тынгылады.

Сора лейтенант, джерден эрлай туруб, къычырды:

— Стройгъа туругъуз!

Джюрюб бара тургъанлай, къоллары бла кѳлеклерин джарашдыра, къазауатчы джашла бирден атылыб, джолгъа чыкъдыла.

Эртдеден берн джангур кѳрмеген, джер-джери терен чунгурла болуб бузулгъан джолну букъулата, кенг солдат атламла бла рота алгъа, кюнбатханнга тебреди.

- 1. Бу хапар авторну эсине къалайда тюшеди?
- 2. Лемжени джазгъанларында не бар эди?
- 3. Пионер къаллай джигитлик эгди?
- 4. Хапаргъа «Ленинни джашы» деб нек аталгъанды?
- 5. Хапарны планын салыб, сочинение джазыгъыз.

СУРАТ

Сылпагъарланы Кулина

Заура бла мен бирге окъуйбуз эмда иги тенглебиз. Аны школда, юйде да барысы биледиле. Биз шохлугъубузну ёмюрде да бузмазгъа ант этгенбиз. Қъалай ант этгенибизни кишиге билдирмейбиз, билдирлик да тюлбюз. Ансы бизни сырыбызны сакълай билгенибиз неликде боллукъду! Огъай, къызчыкъла бошау-уздула деб бош айтадыла. Махтанганлыгъым тюлдю, алай а Заура бла меничалагъа нени да ышаныб айтыргъа боллукъду.

Биз, Заура бла мен, дерсибизни кёбюсюне бирге этебиз. Бир — алада, бир — бизде. Экибизни да энчи столларыбыз болгъаны себебли, бизни киши джунчутмайды, тегарап, нени юсюнден болса да даулаша келиб, асыры уллу дауургъа кетиб къалмайыкъ ансы. Алай этген төребизде уа, бизге алада, бизде да кечим салмайдыла. «Биягъы джюу-джюуле башладыла!» — деб, юйден кыстаб иедиле. Биз а «джюу-джюуле» тюл, «тырмашла» болгъаныбызны билебиз да, алай кёзюуледе тамадалагъа ёпкелеб заманыбызны да къоратмай, аланы джатманы башында арну сары саламгъа кёчебиз.

Не этериксе, хар нени да билирге, нени да джигине дерн ангыларгъа излейбиз. Биз билирге излемеген джукъ джокъду. Даулашыу, ёчешну, даур — бары да андан чыгъады. «Тырмашла» деб да устазыбыз бизге аны амалтын атагъанды. Хыны этиб тюл, эркелетиб, башыбыздан сылаб айтады.

Юйде уа аны ангыламайдыла. Да алагъа не айыб этериксе — кеслерини сабийликлерин эртде унутхандыла. Бизни нени да билирге сюйгенибизни къайгъычылыкъгъа санайдыла.

Бир джолда Заура бла мен алада тюбешдик. Бизни класс бирси тенг класс бла КВН-нге хазырланган кёзюу эди. Ол себебден «миийик дараджада» кенгеширге келишген эдик.

Кенгенимде, Заура китабларын да кёкюрегине къаты кысыб, нелени эсе да мурулдай, юй тюбюнде ёрге-энишге бара тура эди. Мени кёргенинде, не эсе да хыйла ышарды, сора, этиучюсюча, эрлай мениге шиндик салыб олтуртду. Дерс этиб башла-

дыкъ. Джазабыз, сёзлени, Заура айтханлай, джиклерин табыб, къурамларын айырабыз. Эслейме: Заураны эси къайры эсе да кетибди — джангылады, дагъыда эслеб тюзетеди. Кеси уа къарамын дженгил-дженгил столу тирелиб тургъан къабыргъагъа джибереди.

Къарамын ызладым. Къабыргъада, гитчерек арну оюлу рамкачыкъда В. И. Ленинни сураты тагъылыбды. Рамканы башы бла акъ харчыкъ атылгъанды, тюрб къабыргъасы уа, мияланы къобарыб этген болурла, къызыл лентагъа чырмалгъанды. Энишгеракъда, къабыргъагъа бегитилген тапхачыкъда, къошунчукъ салыныбды, анда да кенг чапракълы арну гокка ханс ёседи. Аны бутакълары, кимни эсе да буйругъу бла битгенча, эки бёлююб ёсюб, рамканы эки джан къабыргъасын къучакълайдыла.

— Мен суу къуяйым, Заура, бюгюн — деб тиледим, аны тыпгысызлыгъы да меннге кёчюб. Тамам къууандырыргъа суйсе, ол гоккагъа суу къуяргъа меннге къоюучанды.

— Кечикгенсе, — деди ол. Мен амалсыздан суратха къарадым. Саулай адам улугъа эм багъалы, эм сыйлы адам. Ленин акка. Акка дерча да тюлдю, къуру да джашлай тургъан адам, Ангылы кёзлерин джумаракъ этиб, бизге ышарыб къараб турады. Ма бусагъат, кёз къысыб, бизге нени эсе да сорлукъча, меннге алай кёрюндю.

«Совет байракъны бояуу къызыл некди?». Неда «пионер галстукну ючкъыйыр учу нек барды?» — дерик болурму? Алагъа уа джууаб эталлыкъма.

«Уллу болсанг, не ишни баджарыр муратлыса?» — деб сорса уа, джунчурукъма. Сейир ишле асыры кёбден, алкъын сайлаб бошайлмайма. Былтыр лётчик неда шофер болургъа талпый эдим. Ким да, не ишни суйсе, сайларгъа эркинди деб, устазыбыз Фатима Сарыевна кёб кере айтханды. Быйыл а, махтаулу звено тамадагъа — Тауджаннга Ленинни ордени берилгенли, мюрзеу ёсдюргенден сыйлы иш болмагъанын ангылагъанма. Классыбызны сынам участрогуна эм беъ суйюб джюрюгенлени бири менме.

Адаргы урлукъ бюртюкчюкледен мазаллы чюгюндюрле, таллай качанлы мийик нартюх сабахла ёсдюремклик сейирди. Те-

реклеге къарау а? Муну барыны да сейирлигин кеси сезмеген ангыларыкъ тюлдю.

Фатима Сарыевна дерсе, боялгъан чыбыкъчыкъны къолуна алыб, картаны къатына сюелиб, дерсни ангылатыб башласа уа, аны хар нени алай кѣб билгенине сукъланыб, устаз болургъа ашыкъгъандан кѣзлерим къарангы этгенча болама.

Бу сагъышладан къайта келиб, энтда Ленинге къарагъанымда, ол меннге алгъындаи да бек ышаргъанча кѣрюндю. Ол да, атамча: «Ишни къайсысы да сейирди, аны сейирлигин сезиб, ариу, иги ишлей билирге юрен ансы», — дей болур.

Владимир Ильич бла ушагъымы айтайым деб, Заурагъа къарагъанымда, ол да, бизни ушагъыбызны бѣлорге суймей, сакълаб тургъанча, узалыб суратны чюйден ычхындырды да столгъа салды. Мен суратны арт джанында джазыуланы эследим. Назмучукъ.

Деу кюрешде эркин джашау кьурагъанла,
Емюрлени джарытхан от джилтинсиз!
Адамлыкъны сынын миник тутханла,
Дунияны тутуругъу — ма сизсиз! —

деб джазылгъанды. Мен назмуну талай кере окъудум.

— Ким джазгъанды быланы?

— Эртде джазылгъандыла... — деб, Заура бурдураракъ джууаб этди.

— Къачан?

— Джыйырманчы джыллада дейди атам. Кавказны акъ аскерледен тазалагъанларында.

Мен сейирсиндим. Хар нени да тинтгенден, билгенден сюйгени болмагъан Заура энтда не эсе да бир ташалыкъны биледи. Эндиге дери меннге джукъ айтмай къалай тургъанды ансы. Огъесе эндими билгенди? Алай а суратны хаман да алайда тагъылыб туруучусуна юренчек болгъан эдим да, аны юсюнден сейир хапар барды деб, эсимде джокъ эди. Кертиди, сурат Заурагъа пионерге киргенинде, саугъагъа берилгени биле эдим. Атасыны саугъасыды.

Ол меннге хапарын айтыргъа ашыгъыб тынгысызлана кере эдим. Мени андан кёб сакълаталмай, Заура хапарын башлады.

— Бу суратны, Сапра, атама къарт атам саугъагъа бергенди. Анга да — Алийланы Умар.

— Алийланы Умар?

— Хо. Умар, Джашыу улу; кеси кьолу бла.

Ма санга акка! Мен Заураны къарт атасын иги танийма. Ол гитче джашы Сагъитлада джашайды. Саулай башы мамукъ бетлиди. Алай а тири къартды. Джангыз бир джайны чалкъыдан къалмайды. Талай джашдан джыйын кьураб, алагъа тамадалыкъ этеди, чалыргъа юретеди. Къачда уа, Октябрь байрамда, совхозну директору анга кёб бюсюреу этиб, эки кьолу бла кьолун къысыб, алай алгъышлайды.

— Совет властны ал джылларында, денкикинчи акъ аскерле къаушатылгъанларында, аланы сау къалгъан бир къаууму, таулагъа сингиб, бандитлик этиб тургъандыла, — деб Заура хапаргъа джарашды.

Биз граждан къазауатны кёзююнден кёб затны окъугъанбыз. Алай а Заурагъа сейирсиниб тынгылайма.

— Бандитле халкъгъа уллу заран келтиргендиле: кёшлагъа чабхандыла, малланы сюргендиле, адамланы ёлтюргендиле. Властха заран салыб кюрешгендиле.

— Билеме, — дедим хапарны аягъын эштирге ашыкъгъандан. Заура меннге эс бёлмеди.

— Ма ол кёзюуде, акка айтыудан, 1921 джыл джай, Къарачай округну Ревкомуну председатели Алийланы Умар, ЧК-ны председатели Батча улу Магомед бла, дагъыда талай нёгерни бла округда айланганды. Халкъны бандитлеге къаршы кюреширге чакъыргъанды. Халкъ аны айтханын ангылагъанды. Эрлай уллу отряд къуралыб, Гум-Лоу къабакъда банданы башчысы Шаовну, аны нёгерлерни да тутхандыла. Акка да Умарны ма ол отрядында болгъанды, анда бутундан ауур джараланганды. Артда, бир талайдан акка Нарсанагъа, не эсе да, бир уллу иши бла Умаргъа баргъанында, ол акканы таныгъанды. Арну сёлешгенди. Ашыра туруб а, столундан алыб, ма бу суратны бергенди.

Насыблы Заура, ма къаллай аккасы барды! Алийланы Умардан сауугъа алгъанды. Мен а аккамы танымайма, билмейме. Ол Берлин ючюн къазауатда ёлгенди. Сау болса, ол да, Заураны къарт атасыча, целлай бир сейир хапар айтыр эди!

Ленинге къарадым. Ол энди, аскерлени сермешге алыб тебреген бачамача, узакъгъа ёхтем, сабыр къарайды.

Заура хапарын джалгъады:

— Атам партиягъа член болгъанында, акка аны эм багъалы затын бериб алгъышлагъанды. Ол да — ма бу суратды.

Мен анга ийнанмагъанча къарадым. Заура аны эсledi шойду да, гузаба айтды:

— Ийнанмаймыса? Ма окъу, сора атам ол саугъаны алыргъа тыйыншы болгъанын ангыларса.

Ол меннге къызылдым тышлы, бетлери саргъалгъан дефтерни узатды. Заураны аттасыны дневнигиди ол. Дефтерни талай бетни сабий хат бла джазылыб толгъанды. Мен дневникни окъуб башладым:

«...бир ингирде билмей тургъанлай, уллу дауур келди: адам

кычырыкыла, мотоцикл гюрюлдеу, итлени хахайлары, шкок тауушла — бары да бири бирине кышулуб, элнн зангырдатдыла. Элчиле, сабийлери джыйыб, юйлеге кычдыла. Бир кесекден орамла немецледен толдула. Немецле, хар юйге ючюшертёртюшер адам тышуб джарашханларында, гёзенлени, мал, тауук орунланы кырмаб, табханлары хапа-сапа этиб башладыла.

Бизге уа экеулен тышдюле. Бири бек уллу офицер, таб, генерал болур эди, болганы джылтырайды. Бары да аны тегерегине аякларыны учларында чабадыла. Ол да, джаралы айюча, джан-джанын талайды, буйрукылары бередиди. Ол аны бёлмесинде орналды. Бири да аны джумушчусуду.

Немчаланы джуукылашханларын эштгенлей, биз (юйде кыруу атам бла мен турабыз: бутуну сакытлыгы себебли, аны фронтха иерге унамагандыла. Анам кыайда эсе да, тауда партизанла блады) документ, китаб табханыбызны терен асыраганыбыз. Ленинни суратын да. Сурат атам орундугуну башында туруучан эди.

Суратны алайдан кыратханыбызга чыдаялмайма. Нек, не ючюн джашырдык аны? Хар совет юй — Ленинни юйдегисиди, биз Ленинни туудукларыбыз. Сора аны суратын орундан кыратдыргыла кимни не иши барды? Огый, унамазга керекме мен муну. Алай а не этерге боллукыма мен, он джылдагы сабий, билмейме. Суратны асырагыла керекли болганыбыз ючюн, джаулагыла кылай дерт кыайтарайым? Бу сагыш менден кетмейди.

Арадан талай кюн озду. Джаулары джаныуарлыклары мени тёзюмюю бошаганды. Джолну билсем, бу итлени сауутлары алыб, анома, партизанлагыла секирлик эдим. Алай а аном «сен атангы сакыла, санга ышанама» деб кетгенди, ол да, бу джыланланы джукларына тийме, ансы талай хатасыз адамдан бошарыкдыла, деб эсертгенди.

Кылай дерт джетдирейим?

Бир джолда атам биягынылай тирменнге кетди. (Ол тирменчиди. Бусагытта, немчала келгенли, тирмен ишлемейди. Алай а атам не эсе да ары барыуун тохтатмайды). Немчала да, гыажгыуж эте, кыайры эсе да кетдиле. Мен хуна тубюнде асы-

ралгъан джеринден Ленинни суратын келтирдим, генералны столундан зугулбаш, бурун тубюнде гитче къуджур мыйыкъчыгызы бла, къутсуз немчалыны суратын (анга немчала «Хайль Гитлер!» деб къолларын узатыучандыла) джерге силдеб, Ленинни суратын салдым. Кесим арбазда, терезени туурасында, джатма башында бугъундум. Анда кече къалыб да кетиученме.

Атам, джукъдан хапарсыз, ингирде келиб, солургъа таянды. Джассыда немчала келдиле. Джарыкъдыла. «Хайллери» къайгызылы болмай, генерал рахат тешинди. Столгъа олтурду. Денциги столну джасады. Генерал бир мазаллы къыйма тилкемни ауузуна элтгенлей, къолу хауада бузлады да къалды. Кёзлери чыгъаргъа джетдиле. Ауузу ачылгъанды. Бурун тешиклери керилгендиле, — ол Ленинни эслеген эди. Сора, къалтырай, ёрге туруб, эшик таба ышырылды.

— Партизан... — деген джаханим къычырыкъ төгерекни зангырдатды. Къычыргъаны бла бирге, чорт бурулуб, генерал джумушчусуну хамхотуна берди. Нелени эсе да айтыб, къарылыб хахайлады. Джууаб табмай, чартлаб тышына чыгыб, къарангыгъа герохну басды. Олсагъатдан талай немча джетдиле. Генерал алагъа буйрукъну бурчакъча къуйду. Мен а «шнельшелден» сора джукъ ангыламайма. Немчала болгъанны тинтиб, къазыб, чабышыб тебредиле.

Атамы тапчандан тартыб алыб, соруб башладыла. Аны уруб тебрегенлеринде, дертими арты къолай болмагъанын билдим, алай а кеч болгъанды. Сора, киштикча, чынгаб тюшюб, атамы ура тургъан немчалыны къолуна джабышдым. Иги тырнадым шой эди да, ол итча улуб, мени алай ары силдеб, герохун кёлтюрдю. Алай а урчукъча айлана тургъан генерал анга джскириб, не эсе да айтханы бла джунчутуб, окъ меннге тиймедди. Мен мшхутха къысылдым. Немчаланы экиси коридорда сюелдиле. Эки-ючю атамы алыб тебредиле, къалгъанлары, партизанланы излей, атылыб къарангыгъа сингдиле. Генерал — биргелеринде.

Атамы алыб тебрегенлеринде, биягъы мен мыллыгымы атарыкъ болур эдим. Алай а атам, немчалагъа нени эсе да ангылатыргъа кюрешгенча эте, къарачайча сёлешди.

— Келме бошунагъа! Мюйюшде... акъ таш..., Кёгюрчюн-
нге... дженгил..., Къайтма, сеннге айтама...,

Немчала ангыламайдыла. Ала немчача дуняны къуядыла.
Атамы алыб кетдиле. Ма санга тирменчи! Неле деди атам?
«Акъ таш... Кёгюрчюн...»

Акъ таш... Сюркелиб, бурууну ташасы бла мюйюшге джет-
дим Акъ таш... тегерегин чучхуйма. Топракъ къатыды, ташлы-
ды. Тырнайма. Терс ангылагъан болурмамы? Огъай, ма табдым.
Къагъытчыкъ. Энди юйден арлакъ кеталсам. Немчала кёзюу-
кёзюу тегерекге, арбазгъа айланадыла. Меин аладан къанга бу-
руучукъ джашырады. Сюркелиб, орамгъа чыкъдым. Къайда эсе
да узакъда дуня къалабалыкъдады. Джер-джерде фонарла...

Хы, энди юйден арлакъ узайсам, ёрге турургъа да боллукъ-
ма, чабарма. Да тохта, не этиб баргъанлыгъымды? Сурат! Джау
анга къол кёлтюралмады да? Ансы, сагаллаб, кёл кенгдирлик
болур эди. Аны алагъа къоюб кетсем, артда атама, анама, баш-
халагъа да бетими не деб кёргюзюрюкме?

Акъ гашны тюбюнден алгъан къагъытымы хуна джанында
джашырыб, хунаны тышы бла сюркелиб, юйню арт джанына ай-
ландым. Къатым бла талай немец чабыб оздула. Ала да, «пар-
тизан» деген сёзден къоркъуб, партизанланы излегенча этиб,
чабыб айланганладандыла, ишексиз. Насыбха, мени эсleme-
диле.

Хунаны башы бла тюшюб, арт терезеден къарадым. Немец-
ле, сурат болгъан бёлмеге кирмей, эшиклени тышында сакълай-
дыла. Акъырын терезени ачдым. Раманы ёрге кёлтюререк тарт-
санг, джызылдамайды. Эрлай кириб, суратны къойнума сугъуб,
биягъынлай чыкъдым. Сюркелгенлей, биягъы джериме джетиб,
къагъытчыкъны алыб, алайдан узайдым.

Чалдышлагъа, буруулагъа къысыла барама. Немецле джер-
джерде кёбдюле. Тюртюлсенг, къагъарыкъдыла.

Кёгюрчюн... Кимди ол? Эсиме тюшдю. Алгъын почтаны та-
мадасы къыз... Фатима..., Аны чам атыды. Алай нек атагъанла-
рын билмейме. Юйлери алкъын узакъдады. Ашыгъыргъа джа-
рамаз.

Юй болмагъан бош джерде кулдаланы арасында солуй,
сакъладым. Дауур бироз шош болду.

Фатиманы терезесин кыакыгъанымда, кече арасы болгъан эди. Шыбырдаб, ким болгъанымы билдиргенимде, Фатима мени терезе бла ичгери кийирди. Хапарымы айтдырды.

— Сора бу кыоркыууну немчалагъа сен салгъанса. Эх, кыарнашым! — деди ол ахсыныб. Меннге гурушха этгени бла махтагъанын айыралмадым.

— Ма, ауузлан! — деб, Фатима меннге бышлакъ бла гырджын туурагъанны туттурду. Ач болгъанымы энди эсгердим.

— Бек арыгъанмыса?

— Огъай, — дедим, бираз махтанаракъ.

— Тюзю, арысанг да, тѣз, эркинхисе да! Бусагъатда эркиши, тиширыу да эркишилик этген кѣзюудю. Мени биргеме чегетге чыгъарыкъса. Ансы нѣгерим келмей кыалгъанды...

— Нѣгеринг?

— Хо! Сен айтыудан, келаллыкъ тюлдю.

— Тохта... атам?

Ол, джууаб бермей, энгда ахсынды.

Тангнга дери кыалгъан юч сагъатха бу кыарангыда чегетге чыгъаргъа тынч тюл эди. Кыуру элден чыгыу огъуна бек кыыйнды. Алай болса да чыкыдыкъ. Немчаладан узайгъаныкъда уа, джолну кыыйынлыгын да стемейбиз. Мен, кертиди, таш гыйылада ѳрлеб бара, ичигими аурутханма. Алай а ол ишмиди, быллай уллу ишни этген заманда? Нѣгериме билдирмейме. Мылы джерге олтуруб, бир кесекчик солугъандан уллу насыб излемеген кѣзюуюнг да бола кѳреме.

Биз чегет кыышырында мазаллы кыаяны кыатына чыгъаргъа, кыайда эсе да гугурукла экинчи-ючюнчю кере кычыра эдиле.

Фатима тохтаб, кыузгъунча кычырды. Анга да бир сейир кыанатлы джууаб этди. Сора кыарангыдан ауанала чыгыб, кѳб кыолла бизни аякларыбызны джерден айырдыла.

— Мариям, нѣгериме айлансанг а, — деди Фатима арыгъан ауазы бла. Мариям мени анамы атыды. Тюз эштдим болурму?

Кертиси бла да, джаякыларымда анамы исси кыолларын сездим. Ол кыолланы ѳмюрге да башхала бла кыатышдырлыкъ тюл эдим. Алай ийнакылай билген кыоллары кыуру анамы барды. Анама мыллык атханым бла ангымы бир кыарангылыкыгъа

батыб кетгени тенг болду. Ишексиз, анам кьойнуна кысханы бла джукълаб кьалгъанма.

Экинчи кюнюнде билдим, биз бек керекли кьагъытны келтиргенбиз. Фатиманы кече огъуна ызына ашыргъандыла. Менге уа кьайтыр амал джокъ эди да, суйселе да, суймеселе да партизанлыкьда кьалама. Насыб болса, атамы кьутхаруугъа кьошулурма...»

Дневникни окъуб бошагъанымда, Заура да, мен да кьб заманны сагъышланыб олтурдукъ. Игитда, аллай джашха уа бере билгенди атасы саугъа! Эм багъалы затын бергенди. Олда, заман джетгенинде, кызын саугъалагъанды. Бу сурат Заураны джолун джарытыб туруп ююн...

Суратны артында джазыуланы магъанасын энди тамам да ангыладым. Сора Заурадан тиледим:

— Кел, бу дневникни отрядда окъуюкъ.

Ол огъай демеди.

● 1. Ленинни сураты бла Заураны кьарт атасын ким саугъалагъанды? Не ююн?

2. Заураны атасы кьазауатны кьэюуюнде кьаллай джигитлик этгенди?

3. Уллу Ата джурт кьазауатны кьэюуюнде партизан кюрешни юсюнден билгенигизни айтыгъыз.

ОЛ АДЖАЛНЫ ХОРЛАГЪАНДЫ

Къобанланы Ахмат

Эл школну ал эшигин ачханлай,
Эсимдеди Ленинни атын джазгъаным,
Назмуну окъуб деу Ленинге этилген,
Устазымдан иги белги алгъаным.

Олсагъатда окъумаем Ленинни
Адамлагъа джол кьргюзтген томларын.
Билмей эдим халкьгъа насыб орнатхан
Ол адамны терен ою болгъанын.

Ленинни хазнасындан бюртюк излеб,
Ачдым энди кызыл тышлы китабларын;

Заман джетди... Ангыладым мычымай
Дуннягъа джууукъ болгъан оноуларын.

Бююнлюкде къарайма мен, кѳреме
Ленинини уллу ишлерин джашауда.
Джутулалла СССР-ни джаулары
Халкъ бирикген татлы шохлукъ къарыуда.

Ленин сауду!
Ол аджалны хорлагъанды.
Биргебизге джашайд аны мураты.
Эркинликге къанат керген халкъланы
Джюрегинде сакъланады нюр аты.

● 1. В. И. Ленинини сифатыны, окъуууну, ишини джашауда уллу магъана-сы болгъанындан назмуда не айтылады?

2. «Ленинчи джаш тѳлю» деген темагъа хапар джазыгъыз.

ТАУЛАДА

Эртденнгиде салкъын аяз, джелчик
Тору атымы джалын тарай,
Мен келеме къарачай таулада,
Хар тауушха къулакъ ийиб, тынгылай.

Тѳгерегим къарлы мийнж таула
Танг шошлукъда мынгайлла.
Таууш этиб, бузлу шоркъа суула
Баш энишге тохтаусуз саркъалла.

Ингичкебел мени тору атым,
Ѵхтем бойнун ѳрге тутуб,
Тар джоллада, мийик ауушлада
Барад, тамам садакъ окъча, учуб.

● 1. Атлыны кѳлюнде къууанчны къайсы тизгинле билдиредиле?

2. Табигъатны юсюнден автор не айтады?

3. Бу назмугъа къаллай сурат салыргъа боллукъду?

ТЕНГЛЕ

Хубийланы Осман

Ауур тобланы узакъ улугъан тауушлары чыкъды. Немча самолётла огъартын кюн батханнга оздула. Чегет къулакъчыкъда минометланы къуруб тургъан аскерчиле, ишлерине асыры бек эслери кетгенден, бир-бирн бла сёлеширге да излемейдиле. Ала, джау бла къаруларын тауусхунчу сермешиб, аякъ тиреялмай, уруш эте, артха кетиб баргъанлы бюгюн ийыкъ болду.

Джай чиллени къыздыргъанына тёзалмай мууалланган чапракъла, хансла кюн батаргъа къысылгъанында, бираз тиридиле.

— Алан, билемнсе, аягъымы чурукъ ашагъанды да, тешмей чыдаялмайма, — деб къара шинли къатангы джаш, Борис, къырдышчыкъгъа олтурду. — Ма бу берчни кёремнсе? Бу мени онгуму алыб, таякъдан атлагъысыз этиб къойду.

— Ба, ба, ба! Аягъынгы терсин сойдуруб къойгъанса да! Ой, сени огъесе... Тешиб бир къарасанг а! Мен сени орнунгда болсам, эндиге тынкайыб бошарыкъ эдим.

— Э-э-эй, Заур, бармагъынг сыдырылгъанлыкъгъа тынкайырыкъ эсенг, сора джауну сюнгюсуне къалай тёзериксе? — деди Борис.

— Джаугъа кёкюрегими тутарыгъымы ким айтады? Мени джюрегими ургъаны тохтамай... — деб сёзюн бошагъынчы, сыртны ташасындан беш самолёт кёзню джумгъан тенгли бирге чегет къулакъчыкъны башындан энишге айландыла. Аскерчиле пулемётланы, шоккланы кёкге тутуб джандырдыла. Алай а самолётла аланы стемей, окъ атылгъанча, энишге тюше келиб, бомбаланы быргъадыла.

Терек бутакъла, тамырла, кудала къатышыб, кёкге чыгъыб, ызларына акъырын тюшдюле. Ёзенчикни ичи джаханим болду. От бла тютюн джукъ кёргюзтмейдиле. Анда-мында къычырыкъла, ахсынган тауушла эштиледиле. Ауур джюклерин бошатыб, самолётла, къулакъчыкъны башын аулаб, пулемётладан къуйдула. Джюзген окъла сызгырыб, булчукъланы агъыза-

дыла. Борис, автоматын терек бутакъгъа тиреб, кёкге тутуб атды.

— Эх, анасыны, бусагъатда бир зенил тобум болуб сермесе, аны тютюнюн кёкге чыгъарыр эдим, — деб, нёгерин джокълаб къарагъанлай, Заурну эследи. Ол ашыгъыш къолун байлай тура эди. Эрлай къатына келиб, джарасын кёргенинде:

— Огъай, хаталы тюлдю. Мен къолунгу алдырыбмы къойдунг деб тура эдим. Патронларынг джетише болурла? — деди Борис. Экиси да сауутларын джерлеб, кёкге буруб чакъдырдыла. Алларында кюнбетчикде мырышкы къайынчыкъла, джерден ёрге айырылмагъан шхылдыла, чёртлеуюк кёкенле кёрюнедиле. Кёкден атылгъан тохтаргъа, къулакъны баш джанында чегет ичинде, къурмач чартлагъанча, ачы тауушла чыкъдыла.

— Была немча автоматладыла! Юсюбюзге келиб къалыргъа башлагъандыла, — деб Борис тегерегине къарады.

— Джетдиле. Келгенлени кёремесе, бас, хомух! — деб, ол шкогун от чакъдырды. Алай а олсагъатдан, бузча, къоргъашын юсюне джауду. Борисни: «Серме!» — деген тауушу бла аугъаны тенг болду. Заур джетиб суулугъундан суу ичирирге мурат этди. Алай а эки джеринден окъ тийген Борис, кёлю кетиб, несин да билмей къалды. Заур тегерегинде тенглеринден киши кёрмедиле. Нелени эсе да дыгъырдай, ауузлары от чагъа, джашил кийимли немчаланы джетиб келгенлерин эследи. Джан-джанын къармай, дыгаласха кирди. Заурну кёзлери, бир аууб тургъан тенгине, бир да джетиб келген къандылагъа илинди. Ол, Борисни бетин сылаб, «кеч, амалсызма» дегенча, энишге ийлиб, башын булгъады, сора, белин тюзетиб, джаулары кычырыкълары келген джанына айланды.

— Къан ичген мурдарла, келигиз! — деб амалсыздан тишлерин кыжылдата, ёзенчикни ичин энишге тебреди. Къулакъ джаны бла джоуюлдеб озгъан окъладан башын энишге тутханлай, ызына къарай барады. Къалын чёртлеуюк кёкенни ичинде сойланыб тургъан Борис, эс джыя келиб, кёзлерин ачды. Къатында адам кёрмей, башын ёрге кёлтиюррге кюрешиб:

— Заур! О Заур! Къайдаса?.. Мени къоюбму кетдинг?! Джаулагъа тебетме мени! — деб сёзю ауузундан чыгъар-чыкъмаз, кёлюне кириб, биягъыплай аралды.

Къыйын айладан юч ай озду. Къачхы сууукъла кеслерин таныта башлагъандыла. Эркишиси болмагъан элдеде эрлерин, къарнашларын, тенглерин сакълаб тургъан тиширыула, къада-лыб ташыуул этедиле.

Тобла бнягъынлай улуйдула. Немча самолётла, мыллыкчы къушлача, адамны къалынын, учхара джерлени марайдыла.

Аскер таша джолланы келиб, кёз байлана, Гавриловка элни туурасына джетди. Адам аякъ тынган заманда аскерчиле автоматларын джерлеб кёлтюрдюле. Эки юлешиниб, элни эки джанындан кирдиле. Шок, автомат тауушла къулакъны сангытадыла. Джаны саулай къолгъа тюшген немца офицер джууаб этерге унамаса да, элде тилли къалмай чегетге къачханы белгили болду. Немчала, джер юйледе товланы, чардакълада пулемётланы къуруб былайдан кетер акъыллары болмай тургъанлай, джаханим от юслерине джаныб къалгъанында, алгъасадыла. Алай болса да эс джыйыб, къарыуларын тауусхунчу сермешдиле, саламбаш юйле, къаудан къабынганча, къарангы кечени джарытыб, джилтинлери сынджырча тизлиб, мийикге чыгыб джукъландыла. Отну джукълатхандан эсе, джауну къаушатыргъа бек ашыкъгъан аскерчиле, къара терге тюшюб бир-бирине билек болуб, танг аласына дери деулеча салышадыла. Кечени къарангысы бозара башлагъанлай, бираз сёл бола тебреген шок тауушла жангырадыла. Джер юйледе бугъунган немчала амалсыздан чыгыб, арт къарыуларын сынаргъа изледиле. Алай а артыкълыкъгъа джюреклерин къайнагъан аскерчилени джартыларындан асламысы ёмюрлюкге, къобмаздан, алайда къалса да, джаугъа мыллык атханларыи тохтатмадыла. Чегет ичинден чыгыб, джюзге джууукъ адам, тартх деб шок атмагъанлай, немчаланы къачар джолларын кесдиле. Аланы партизанла болгъанларын сезиб, душманла умутларындан тюнгюлдюле. Алай а бой берирге унамадыла. Эртденблагъа кёсеу баш болгъан юйлени джалан печлерини ташасында джашыныб ата тургъан кёб мурдар къымсыз болду.

Кюн боз бетли, сагалланган булутланы ичинден чыгыб, тютюнлей тургъан элни таякълары бла ийнакъларгъа излегенча кёрюндю. Башы, терезелери кюйген школну джалын къаралтхан

кырпыч кѳабыргѳасындан сора элни ичинде тѳрт мѳюйюшю тургѳан бир сау меѳям кѳалмагѳанды. Экеулен школну окѳ тешиклери кѳрѳуне тургѳан мийик кырпыч кѳабыргѳасына кѳызыл байракѳны такѳдыла.

Партизанла бла аскерчиле бир-бирине кѳууанчлы тюбѳб кѳучакѳлашдыла. Былайда сермешнуде кѳб адам кѳорады, алай болса да аскерчиле душманладан дѳжерибизни сѳйѳырыб алгѳанларына кѳллѳерин басдыла.

Чубур мамукѳ габрайлы партизан, автоматны кѳкѳюрегине тагѳыб, юр-сюр эте кѳлиб:

— Борис, сен Борис шойса да?! Тоба асто! Саумуса?! — деб аз сыпчыкѳлагѳан, кѳатангы аскерчини кѳсине кѳысыб кѳучакѳлады.

— Заур, мен да сени кѳрѳурден а тюнѳюлген эдим...

— Сора нек? Мен ѳлюрге хазырладан тюлме. Мен эркишиме! Быладан кѳаныбызны алмай ѳлюрге мурат этме!! Борис, тоба-тоба, энди бу сенсе! — деб кѳзлерине иѳнанмагѳанча сейирсиниб, Заур хапарын аскерчилеге айтды:

— Ёлюб бошагѳан эди. Базыкѳ бутунда эки ауур дѳжарасы бар эди. Сол билегин да окѳ дѳжыргѳан эди. Ай юйюнге, сиз нени айтасыз, мен кѳсим иѳйилиб, кѳан тамырына тѳйиб кѳрген эдим. Ёлген адѳт бар эсе, Борис ѳлюб бошагѳан эди.

Аскерчиле бир-бирине кѳарашдыла. Сары шинли сѳпкѳлбѳт дѳжаш, Заургѳа айланыб:

— Сора ѳлюб бошагѳанны кѳргенингде, не этдинг да? — деб сорду.

— Да не этерик эдим... Ёлгенге кѳмни не мадары барды...

— Огѳай, Заур, сен соруугѳа дѳжууаб эт. Борис ѳлдю дейик, кѳсини дѳжанына тѳймѳсин, ѳзге... Сен а кѳатында тураса. Андан ары хапарыгѳызны айтчы.

Заур бу соруугѳа онгсунмай тынгылады. Алай а, башын алыр мадар табмай:

— Да фашистле тюз юсѳюбюзге чыгѳыб кѳалдыла да, не этерик эдик... тенглеримден да сау кѳалгѳан кѳрмедим. Патронларым да бошалгѳан эдиле...

— Тенгинги алайдан кѳораталмадынѳг эсенг да, «алагѳа теблетмей, басдырайым» деб кѳлюнге кѳелмедими?!

Заур энтда тынгылады. Сора бир кесекден:

— Сен ол кюн алайда болумну билемисе? Бюгюн былайда уа барыбыз да бек джигитлебиз... Джаннган отну ичине тюшсенг, нёгерлерингден бир тилли кьалмаса, сау бир аскер ызынгдан джетиб келсе, не кьарыуунг боллукьду?!

— Да, Заур, мен сени орнунгда болсам, тенгими алай кьоюб кеталлыкь тюл эдим.

— Кетмесенг да, кесинги ёлтюрлюк эдиле! — деди Заур, башын ёрге кёлтюрмегенлей.

— Ёлтюрселе, биргелей ёлюр эдик. Тенг деб аны ючюн айтадыла! Борис, сен кертда деб кёлюнге джукь келтирме, мен, Заур алай этерикди деб, кеси ауузу бла айтмаса, ёмюрде ийнанлыкь тюл эдим. Ёзге, тенгликни тутар ючюн, суймекликден сора да, эркишилик керек кёреме...

— Эс джыя келиб, Заур, ызынгдан да бир кычырым, алай а кёрмегенимде бир ишексиз сенден да бошагьандыла, деб тура эдим, — деди Борис.

Кьыйынлыкьда бир-бирине дагьан болгьан таукел джашла, Заурну терссиниб сёлешдиле.

Олсагьатдан, кёк джашнагьанча, элни юсюне от джанды. Аны кюн батхан джанындан кириб, эсирик немча солдатла, мотоциклетледен тюшмегенлей, аллары айланнган джерге кьоргьашынны бюркдюле. Кьайдан эсе да узакьдан келген минала джоппу-джоппу тюшюб, джерни кьырдышын бускаклайдыла. Ма, энтда сыртдан аууб келгенле сансыз-санаусуздула. Аллары элни ичине кириб, кьурум бла учхун басхан эски элни орамларында, автоматланы сёлешдире, ёрге-энишге мыллык атадыла. Джер юйлеге сугьуладыла, алай а аладан чыкьмай кьалгьанлары да кёбдюле. Атлагьан джоллары, тыбыр ташлача кьызгьандыла. Асыры иссиден хауа тохтаб тургьанча кёрюнеди.

Эки джаны да кьызыу атыша тургьанлай, Заур, терен ахсыныб, автоматын кьолундан ийди. Борис, аны эслегенлей, чабыб джетди.

— Заур, Заур! Не болду сениге, Заур! Кёзюнгю бери бир ач! — деб джарасын излей келиб, сыртында кьан джугьу болгьан джерин эследи. Окьла джюуолдеб озадыла. Кёзлери кьысылыб баргьан Заур, ачы илгениб, кьолу бла имбашын сермеди.

Джартысы күйюб бошагъан къанга бурууну джанында Заур сыртындан тюшюб, неси да билмей тургъанлай, Борис эрлай эки джарасын да байлады. Олсагъатдан, юсюнде экеулеци бла, ачы таууш этиб, мотоцикл чыкъды. Борис, автоматын тутуб, аллын тыяргъа мурат этди. Алай а мотоцикл, тохтар оноу этмей, озуб тебрегенинде, ызындан автоматын сёлешдирди. Эки чархлы мотоцикл, чалыу этгенча, онгуна-солуна тентирей келиб, тюз къабыргъасындан тюшдю. Аны чархлары кёкге айланыб къалгъаны себебли, кеслери алларына бурулуб, бир талайны турдула. Ызындан келгенле да, ышанлаб кюрешмей, къоргъашынны мардаламай къуядыла. Борис энтда экеуленни аудурду. Элни тебен джанында мурдарланы ууадых этиб, бизникиле алларына тебиндиле. Аны эслсб, немчаланы къалгъанлары да алайгъа юрюлдюле. Борис, автоматын бойнуна тагъыб, Заурну къутхарыр муратда, кёлтюрюб алыргъа изледи. Алай а, несин да билмей тургъан

Заур, саулай да кьоргъашындан кьуюлгъанча, ауур кёрюндю. Борис, суулугъуну тьобюнде кьалгъан уртламын ауузуна кьуюб, аны аязыгыргъа дыгалас этди. Заурну, кез кьабакълары ачылгъан огъай эсенг, бир кьымылдагъан джерчиги да болмады. Аны кьобарындан тьонгюлюб бошаса да, Борис, аскерчи тенгин мурдарланы тьобюнде кьоймаз ючюн, эки аягъын ат этиб, джангыдан кюч, кьарыу киргенча тирилди. Чөгелеб, Заурну кесини сыртына миндириб, белибауу бла кьаты байлады. Акъыртын кёлтюрюб, тютюнню-чарсны ичи бла элден чыгъарыб, зыгыт четчикге джетди. Борбайлары кьыйылыб, солууун алыргъа Заурну кьырдышчыкьгъа салды. Сескеклениб кьулакъ салгъанында, аз шоркьулдагъан тауушчукъ эштилди. Кесине ийнанмай, дагъыда бойнун созуб тынгылады. Ажымсыз болгъанында, баууру бла сюркеле барыб, четгет джарчыкьны тьобюнде кезлеу суучукъгъа тюртюлдю. Эрлай суулугъун толтуруб, ызына кьайтды. Заурну ауузуна уртлатды, бетине, кёкюрегине бюркдю. Басдырыкъланыб уянганча, Заур, кирпичлерин, эрнин кьымылдатыб, терен ахынды. Сора, кезлерин ачыб, шашхынлы адамча, сескеклениб, тегерегине кьарады. Борисден сора киши кёрмедди.

— Кьайдабыз? Кьалгъанла уа не болдула? — деб кьалтырагъан кьарыусуз ауазы бла, Борисге битди. — Кьалай хорлатыб кьойдукъ?!

— Хорлатханыбызны ким айтды сеннге?! Биз джаны саулай хорлатыучуладан тьобюз! — деб, Борис аны энтда тохтамагъанын эслегенинде, кьайгъылы болуб, секириб ёрге кьобду. Джаралары алай кьоркьуулу болгъанларын кесине сездирмегге кюрешиб:

— Заур, былайдан терк кьорамасакъ, юсюбюзге келиб кьалыргъа боллукъдула, — деб биягъынлай аны сыртына миндирирге узалгъанлай, Заур, кьолун силкиб:

— Мени кьой да, башынгы кьутхар. Мен бошалгъанма. Чыкьмагъан джаным ичимдеди ансы, менден кьол джуу. Эште-мисе бу тауушланы?.. Джетиб келедиле! Джанлай кир, Борис. Мен сеннге селешеме, эште-мисе? — деб онгсуз болду. Борис, аны сёзюн кьулагъына алмай, сыртына кёлтюрюб, тереклени ташалары бла четгетни кьалынына кириб барады.

Заур, эс джыя келгени сайын Борисни джаралы болгъан за-

манын кёзюне кёргюзюб, джюрегини бир джери, мыдыхны басханча, ачыйды. Джетген кюнде кеси хомухлукъ этгенин эсгериб, ийлыкъгъан бетин къайры сугъаргъа билмейди.

Заур, не сагъыш этсе да, тенгине зарлыкъ, суймегенлик не да сансызлыкъ этиб билмейди. Ол бир адамны абындырыргъа излемегенди, бир адамны артындан селешмегенди, кишиден тил этмегенди. Къазауатны не къыйын джеринде да къызбайлыкъ этмегенди. Буйрукъ болмаса, бир атламны артха турмагъанды. Сора муну джюрегин эмиб баргъан не затды?

Тоб атылгъан, шок тауушла джууукъдан чыкъдыла.

— Борис, тилейме, мени амалтын кесингден бошатма. Мени бу чегет ташада эркин ёлмеге къой. Сени насыбынга, хатанг джокъду, сен къутуллукъса. Белим да, билек къошум да чачылгъандыла. Мен кесими халымы кёре турама.

Борис, джууаб этмей, шок тауушлагъа эришгенча, гузаба атлаб, терек тюблери бла, кёкен ичлери бла ашыгъыш барады. Ол, солууун кючден ала, мангылайындан акъгъан терин дженги бла сюртдю.

— Ий, марджа, джерге сал да къой, мындан ары тёзалмайма, термилтме, мен ёле турама, — деб Заурну къарыууна джетди.

— Ёллюк тюлсе! Адам къатында адам ёлмейди. Мен сау болуб, сени былайда къоярыкъ тюлме! Ёлсек, джер кёлтюрю. Джугъу сыдырылгъан ёрге къобмаса, джаралыны къутхармасакъ, хар ким башы къайгъылы болса, джау бла ким уруш этерикди?!

Заур ичинден нелени эсе да айтыргъа дыгалас этди, сора:

— Борис, сен джаралы болгъанынгда, мен... — деб джюрегин кемирген затны ачыкъларгъа тебреди.

— Мен аны сормайма. Джуртубузну къутхаргъынчы, ёлюрге эркинлигибиз джокъду дейме. Къоркъма, хомух! Бусагъат кесибизникилени табыб къояйыкъ. Бизге джетдирген азаблары ючюн, джауланы кеслерин ёкюндюрмесек, биз эркиши тюлбюз! — деб Борис таукел селешиб, Заурну да кёлтюргенлей, кюнбетчикге чыгъыб, чегетде джаяу джолчукъгъа джолукъду.

Узакъ бармай, бизни аскерибизни джууукълашыб келгенин кёрдюле. Джаяу аскерле, танкала, джюк машинала да чегет ичине ташайдыла.

— Заур, кёре болурса ол келгенлени! Былай «тюу» деген минутха немчаларынгы тютюнлерин кёкге чыгыаруларына иги къара, — деди Борис.

Къутхарылгъанына сейирсиниб:

— Джигитлик бла адамлыкъга джетген зат а джокъ кёреме! — деди Заур.

● 1. Совет аскерчиле бла партизанланы бир иннетде джаугъа ктаршы къалай кюрешгенлерин айтыгъыз.

2. Тенгleshдирилени табыгъыз.

3. Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: «берч», «таякдан атлагъысыз», «тынкайыб», «сюнго», «шхылды», «ташыуул», «алгъасадыла», «мылыкчы кыуш», «деу».

«Борис бла Заурну тенгликлери» деген темагъа хапар джазыгъыз.

ТИШИРЫУНУ ДЖИГИТЛИГИ

Гочияланы София

Асият Къарачайда айтылыб тургъан бир кыыз эди. Ол джашагъан элде Асиятсыз той той тюл эди, оюн оюн тюл эди. Асият тойгъа келлик тюлдю деб эштселе, кеслерин хазырлаб тургъан джашла мыдах бола эдиле. Асият келген кюн а дуня джарый эди, кенгден огъуна къобузну къонгурауу башха тюрю эштилгенлей, Асиятны бююн тойда болгъанын биле эдиле. Тепсесе Асият, акъ чилле джаулукъну саудан юсуне тёгюб, башын ёрге тутуб, къара къашларын да кериб, аллына къараб, ышара-ышара тепсеучен эди. Ол ёзендеги джашладан Асиятха кёзю къарамагъан джокъду дерча, алай эди...

Тойла да тохтаб, джаш, кыыз да чачылыб, Асият да бу кюнлеге джетер деб, кимни акъылына келе эди? Энди Асият къобузун къолгъа хазна алмайды. Джангыз Учкуландан машинала бла джашла аскерге озарыкъдыла деб эшитсе, эртденбласында ол, тийредеги кызыланы джыйыб, къобузну да алыб, джол юсуне чыгыучанды. Биринчи машинала элге джетерге, ашыра чыкългъан кызла, биягъы акъ чилле джаулукъланы да тёгюб, Асият да къобузу бла араларында, дууадакълача сюзюлюб, школну къатын сакъланчандыла. Кенгден къараб, айланчдан машина чыкългъанын кёргенлей, мыдахлыкъларын кёргюзмей, джарыкъ

болургъа кюрешедиле, машинала къатларына джетиб, джашла бёрклерин алыб, къол булгъаб тебреселе, къобузну тауушу бла къыз кёзлени джыламукълары тенг чыгъадыла.

...Къазауатны ал ачысы адамланы, юйдегилени, скойгенлени, тенглени бир-биринден айырылгъан заманлары эди. Алай а къазауат — къазауатды, ол дуннягъа къыйындан къыйын сынаула кёргозте бара эди.

Бир кесек заманын ичинде элге бир тюрлю бир къуу-шуу-лукъ киргенди. Джашла мында заманда ныгъышлада лахор эте олтуруучу къартла, джангыдан бел къатдырыгъа кереклисин ангылаб, халкъгъа эс табдыра башладыла.

Бир кюн къартла да, тиширыула да, Советге джыйылыб, эл-ни ишине оноу эте эдиле. Къартланы барындан да тамадаракъ Таубий эди. Ол, сёз алыб, былай айтды:

— Къыйыплыкъ соруб келмейди. Саулай къралыбыз къалай болса, биз да алай болурбуз. Хомухлукъ керек тюлдю. Хар ким кесибизни къатдырайыкъ. Бизни джашларыбыз къолларына шок алыб, къралыбызны къоруулагъан заманда, биз артыбызгъа аууб турсакъ, джарамаз. Барыбыз да, къаруубузгъа кёре, бирер ишге джарайыкъ. Тохтар, мен билген бла, сен бизни аллыбызгъа сюелирге керексе, сен тирилинг бла халкъгъа тирилик берирсе деб кёлюме келеди.

Таубийни айтханына джыйылгъанла бары бирден разы болдула. Тохтар да, кесини сёзюнде бир талай затны айта келиб, Асиятха къараб, былай айтды:

— Асият, джаным-кёзюм, сенге мен айгыр керекли тюлдю, кесинг кимден да ариу ангылайса нени да, ким биледи бизни бюгюнден ары не кёрлюгюбюзню. Тиширыула бир кесек мугур болгъандыла адамларын аскерге ашыргъанлы. Сен ала бла ишни къолгъа алмасанг, боллукъ тюлдю. Алгъын къобузну да къолгъа алыб, эртден сайын къызланы алларында ишге чыгъа эдинг. Бусагъатда сени ол тирилинг алгъындан да бек керекди. Мен айтханны ангылагъан болурса.

Асият, къартладан джунчуяракъ да болуб, къызара-къызара, ёрге къобду.

— Ангылайма, Тохтар, къаруууму аязазма, — деди.

Бюгюнден ары Асиятха башха тюрлю джашау башланды.

Аны кечеси, кюню да этген иши бла биргеди. Хар айтхан сёзю бла, кесин джюрютгени бла Асият тенг кызлагъа, джаш тиши-рыулагъа бир тукъум бир ёхтемлик сала биледи! Кеси да билмейди анга ол къарыуну къайдан чыкыгъанын. Эртденден ингирге дерн тышында айланыб, эшмелерин да джелкесинде чох чырмаб, эки джаягъы да кызарыб, ингирде юйге келсе, анасы:

— Ий, кызчыкъ, бир кюнню юйде къалсанг, не боллукъду, къралны иши санга къалмагъан эсе? — деучен эди.

— Огъай, анам, мени кибик кызла аскерде къазауат да этдиле, заманында аскерге кете билмегенден ары, элде бир затха джарамасам, кърнашларыма не айтыб бетими кёргюзюрме?

Асиятха аскерчи джашладан кёб письмо келе эди. Письмо-ла тюрлю-тюрлю эдиле. Алай а Асият аланы бирин да джууабсыз кёймай эди, тенглик халда барына да элден хапар айтыб, письмола джаза эди.

Алай бла арадан талай заман озду. 1942 джылны да джазы кетди. Бир кюн, Асият ингирде ишден келгенинде, анасы тюрлю хапар айтды.

— Исламны джашы Хопай аскерден отпусагъа келгенди, дейдиле. Кеси да немчала Эрмебирге джетгендиле, деб айтады дейдиле. Къан джауарыкъла бери джетиб къаладыла.

— Къоркъма, анам, бери джетселе да, былайда болур аланы артлары. Аман Хопай аман хапар айтырыкъ эди ансы... Ол къачыб келген да болур, аны кибикле этмейдиле къазауат, къалгъанла да бир келселе уа отпусагъа.

— Тоба, тамбла-бирсикион дегенча, бери джетедиле, деб айтады дейдиле.

— Анам, кёрюрбюз кесибииз, келселе да, мындамы къаллыкъдыла, башларын ууатыб къайтырла, кёрюрсе...

Экинчи кюн эртденбладан огъуна кюн мыдах, мутхуз эди. Эртден сайын тауланы джарытыучу кюн бюгюн тау артындан чыгъалмай къалгъанча эди.

Асият юйден чыкъса, эм алгъы бурун Мариямны арбазына кире эди. Мариямны эри аскерде эди, кеси эки сабийчиги бла къайын атасы бла къалгъан эди. Эртден сайын Асият Мариямгъа келиб, юйюне-башына болушуб, сора сабийлени да къарт аталары бла кёюб, экиси да ишге кетнучен эдиле.

Бюгюн да Асият эртденбла эртде къобду, Марнямгъа келгенинде — арбазда бир эркиши тауукъ орунну эшиклерин ача тура. Джитирек къараса, ол Марням кеси.

— А къыз, неди бу этиб тургъанынг?

— Да, кѳресе, атабызны тону бла кечеги бѳркюн кийиб турама.

— Нек сора?

— А къыз, бир тюрлю хапарла айтадыла ол худжуланы юсюнден, къоркъуб кийгенме, кеслери да тѳбен элге джетиб келеди дейди. Бюгече Тохтар да, къалгъан къартла да колхозну малын Тау артына аударуб кетгендиле, эшитмегенмисе? Дуния джылау-сыйыт болуб турады, сен къайда къалгъанса?

— Сора былай нек кийингенсе?

— А къыз, сабийлени аталары писъмосунда Украинадан алай джазгъан эди бир джолда: фашистле джетген джерлерине салмагъан къыйынлыкъ джокъду, не тишируну, не сабийни хатерин этмейдиле. Джаш тишируулагъа артыкълыкъ этедиле мурдарла, деб джазгъан эди. Эркишиге ушатсала деб, кийингенме. Атты да, колхозну ѳгюзлери сюруб, таугъа чыгъыб кетгенди. Былай кийиниб, сабийлени да алыб, сизге барайым, бир оноу этербиз, деб тура эдим.

— Да, этиб не оноу этейик. Ислам бла джашындан сора элде эркиши болуб киши къалмагъан эссе, сабийлени джыйыб, биз чегетгеми чыгъарыкъбыз, былай элибизде бир турайыкъ. Сабийлени ал да бизге кел, анамы къатына къысылырбыз да турубуз. Аллах айтса, бизникиле башы бла джетерле, худжуланы былайдамы къоярыкъдыла! Кийимлеринги ары теш, эркишиге ушатсала, сени сау къоймазла...

Элни ичи, бир къымылдагъан джан кѳрюнмегенча, къымсыз эди. Тиширула сабийле бла, экеу-ючеу бирге болуб, юйлеге джыйылыб, эшиклени бегитиб тура эдиле. Бир заманда элде болмаучу ачы тауушла эштилдиле. Игле юруб, дуння букъудан толуб, джерни титиретиб, джол бла бир затла озуб башладыла. Бир кесекден туура Асиятланы арбазда бир дыгъар-дугъур тауушла эштилдиле. Орам бла озгъан да тохтамагъанлай, эшикле ачы-ачы къагъылдыла, автомат бла къагъа болур эдиле. Асият бла Марням, башларын чох къысыб, экиси Марнямны

эки джашчыгын кююнларына алыб, олтурган джерлеринден кюбмай турдула. Эшик ачылганлай, кюкюрегинде автоматы бла, бир кюлу бла да аууз кюбузну согъа, бир семиз сары эшикден тюшдю. Сора, кюбуз сокъганын кююб, дженгил-дженгил орундукъ тюблени, шымпылдыккыны артын, болган мюйюшню фонарь джандырыб къармады. Бери айланыб, джырлагъан кибик эте, Асият бла Мариямны къатларына келди. Экинине да кезюу-кезюу къараб, Асиятны кюйнууда джашчыккыны кюулакчыгындан тарта:

— Где твой папа? Где твой мама? — деб бир затланы дыгырдады. Джашчыккыны кюулагъы ачыган болур эди, олсагъатдан огъуна кычырыкъдан алыб, Асиятны кюйнуна кысылды. Немчалы уа, джырлагъанын тохтатмаганлай, хар затын тешиб, орундукъгъа салыб башлады. Дагъыда ючсулен кириб, дженгил-дженгил тешиниб тебретиле. Сора бири, бери айланыб, тиширыулагъа бармагъы бла эшикни кюргюздю. Чыгыгъыз дегенин ангылаб, сабийлени да алыб Нюрхан алларында, бары да эшикге чыкъдыла. Эшикде дуня кыжгъыл эди. Кими кып-кымыжа, кими ич кийими бла, тегерекни алыб. Бир кюаууму кымыжа болуб, Кюобанны бойнуна джайылган эдиле...

* * *

Эки кюнню эталганларын этиб, ючюнчю кюн, не эсе да, эртдеден огъуна ёрелеб, джолгъа чыгъар къайгъыгъа кирген эдиле. Ислам, кюлуна да бир тюрюлю резин къамчини алыб, юйлеге айлана, Нюрханлагъа джетди.

— Кюресиз былада бу байлыккыны, бу сейнр затланы, ёмюрюмде къараб кюргеменме мен быллай сыйлы кампетлени, — деб ууучу бла бир кампетни чыгъарыб, Мариямны кюйнууда джашчыккыгъа узатды. Тиширыула сёз кюшмадыла.

— Оллахий, аллымда джангыз ийнегими сойсала да, разы эдим бу асуулу рысхыны джюрютген адамлагъа мен, — деди дагъыда Ислам, не айтырыкъдыла дегенча, тиширыулагъа кезюу къарай.

— Да, санга соруб соймазла да джангыз ийнегинги, элни тауугъуну джигине дери да кюймайдыла, иелерине соруб да улуу кыйналмаганлай, — деди Мариям.

— Сен акъырын сѐлеш, хай-хай-хай, была пюрерни аскерни диле, кѐрмеймисе саулай джерни башын алыб келгенлерин?

— Да не эсе да, къораймыдыла бизден? Сизге айта болурла оноуларын. Элни ичинде эркин джюрюрге да къоймайдыла бизни.

— Была былайтын Тау артына ауарыкъдыла, ма Къарачайны алганча, Тау арты элени да былай алыб чыгъарыкъдыла. Бизде бюгюнден ары бурунгу джашау ачылады, аллах айта эсе, ансы элни кирлиси-битлиси да тенг болуб, къутуруб тебреген эдиле. Хе-хе-хе, — Ислам, кѐл кенгдире, хапаргъа къызды. — Нюрхан, къызынги энди тилей келсек, не айтырыкъса экен? Кѐремисе бизникине ол абычар кийимлени да джарашханларын! Энди уа сѐз табарыкъмыса? Хе-хе-хе...

— Аллахны буюрганын кѐрюрбюз, энтда дуння не болады, не къалады, — деди Нюрхан.

— Къайры барады джашынг ала бла, Ислам? — деб сорду Мариям, хыликкерек эте.

— Хопай аланы Учкуланнга дери ашырыб къащтырыкъды. Учкуланда аланы тамадалары турлукъду, бу бизни ууакъ элlege джашчыкъды энди тамада, бир-экиси да къаллыкъды Хопайгъа нѐгерге.

— Тоба-тоба, быжма Хопайгъамы къалды бизни артыбыз энди? — деб силдеди биягъы Мариям, алай а Ислам, аны эштмегенча этиб, аллына силкиниб кетди.

Исламны кетгенин эслеб, Асият юйден эшикге чыкъгъанында, Мариям:

— Эштдингми, Асият, ол сен хыликке этиучю Хопай бюгюнден ары элибизни тамадасыды?

* * *

Толу челеклери да бойнунда, Асият къапхакъдан ѳрге чыгъыб бара эди. Хопай, аны эслегенлей, атына къамчини джетдириб, аллына силкинди. Ат къапхакъгъа чыгъаргъа эрингенча кѐргенинде, Хопай тюшюб, атны башындан тарта, аллында тебреди. Кѐзлери уа Асиятда эдиле. Аны келгенин эслеб, Асият бир джанына туракълагъанында, Хопай:

— Кюн ашхы болсун, Асият. Саламлашырыкъ болурса. Ол сен турсунмаучу заманла кетгендиле, — деди.

— Да, заманла тюрленгенликге, адамла тюрленмегендиле, хар ким кесини орнунда къалгъанды. Джашауну тюрлениую уа адамланы иги таныучанды, — деб джууаб берди Асият.

— Огъай, энди арабыз аманнга айланмасын, мен сеннге иги умут бла сѐлешиб башлагъанма. Аскердеги тенглеринги сакълайма десенг, къарт боллукъса. Ала да бери къайтамыдыла, къаламыдыла. Кесинг да бу эки-юч айны ичинде бир бек тюрленгенсе, кѐзюнгю-къашынгы да бир джарытмайса.

— Сени джарыкълыгъынг болады кимге да. Бирси кече эсирген немчаланы алыб барыб, тѐбен элде Идрисни къызына этген къыйынлыгъынгы джарыкълыкъдан эте болур эдинг, аны беш къарнашыны бир да къуруса бири къайтыр аскерден, ол зорлукъ алай къалмаз.

— Аны ючюн сени ненг къорайды, мен ол къызыны суйген зат этсем, бир иш эди ансы... аны атасы ючюн дертими мен андан алдым. Дуния кѐзюудю...

— Хо, сен айтханлай, дуния кѐзюудю, бюгюн сени кибик бир-эки ит джаугъа сатылыб, элдеде ат оюн этдиргенликге, тамбла Къарачайны керти джашлары орунларына келирле деб турабыз.

Хопайны бети тюрленди, асыры ачыуланнгандан ол къамчиси бла кесини аягъына-аягъына уруб, къамчи да чурукъ башына тийгени сайын, от чартлагъанча, таууш этдире эди.

— Тейри, къызчыкъ, сени ариу сѐлешир къанынг джокъду бюгюн. Дагъыда бир тубербиз ансы. Бир кесек сагъыш эт, иги къыз, бизни ачыуландырмай. Оноу бизни къолубузда болгъанын унутма, ариу бла ангыласанг, иги болур, эшта...

Хопай, эрлай тѐгерек айланыб, атына минди, сора Асият таба айланыб, онг къолуну эки бармагъын тюзетиб, фашистлеча честь берирге кюрешди, алай а Асият аны эслерге унамады...

Танг аласындан башлаб, шок-тоб атылгъан тауушла элни эртде огъуна тынгысыз этген эдиле. Асхакъ Харун, тѐбен элден эртденнгиде чабыб келиб, орамда бир къауумну тѐгерегине джыйыб, уллу хапар айта эди:

— Тюнене бизникиледен бир отряд келиб, сууну ол джа-

нына атлаб кетгенди. Бусагъатда джангыз бир отряд джолну осмакълай келгенди ансы, ызындан аскер келликди.

— Аны ючюн къозгъалыб айланадыла бу итле кечени арасындан бери. Учкуландагъылары да бери джыйылыб къалгъандыла. Тохтаусуз ол тырылдауукълары бла джюрюйдюле ары бла бери. Хопай бла атасы да кёрюнмейдиле, — деди Марням.

Хопайгъа уа не боллукъду, тёбен элде Зуйкунну джашы Зулкъарнай да, ол да, атла бла келиб, Исламланы алларында тюшдюле, — деди къайсы эсе да.

Былайдагъыла сёлеше тургъанлай, бир джанлары бла, бир семиз тананы да аллына сюрюб, Ислам озуб бара эди.

— Бюгече джашынг сау къалгъанына къурманлыкъмы этеркисе, Ислам? — деб силдеди сёлешгенле бири.

— Огъай, келин келтирликме. Сиз былай джыйылгъаныгъызыны аман этесиз, штабха тил болса, кесигизни къырдырыб къоярсыз.

— Сенича биреулен тил этмесе, джукъ да болмаз.

— Асыры ёхтем сёлешесиз. Бусагъатда штабдагъыла ачуланыбдыла. Бюгече сууну ол джанында уруш болгъанды, эштмегенмисиз? Қъайдан эсе да бир отрядчыкъ келген эди да, бюгече кесин къырдыргъанды алайда. Герман аскерге къатылыб къыйынды, сакъ болугъуз, — деди Ислам.

— Отрядла энтда келирле, Ислам, сен бизни къайгъыбызыны этме, джашынг бла сен къалай боллукъсуз ансы, биз а кёббюз.

Исламны бети бир минутну ичинде джюз тюрлю болду — бир агъара, бир къызара, бир кёгереле...

* * *

Кюн ызына айлана, Марням уллу джашчыгъын да алыб, кёпюр бла сууну ол джанына ётдю. Тюртю джыя, Марням бла джашчыгъы къулакъгъа иги терен кирдиле. Кеч болду, кетейик деб, ызларына айланыр заманда, чегет джанындан адам ынгычхагъаннга ушаш бир таууш эштилди.

Мариям къоркъуб, джашчыгъыны къолундан тутуб, къачар къайгъыгъа кирди. Сора бир кесекни сескекли болуб, керти да адам ынгычхагъанын билгеннинде, ол таууш чыкъгъан джер та-

ба айланды. Тюртю кёкенлени ичлери бла сыбдырыла барыб къарагъанында, бир уллу ташны джанында баууру бла джерге къабланыб тургъан адамны эследи. Марнямны эсине эртденбла Асиятны айтханы тюшдю. «Бир ишексиз, бу адам ол отряддан-ды», — деди ичинден.

Дагъыда бир кесек тегерекге къараб, туура кесини бир джанында ханс бетли пилотка атылыб тургъанын кёрдю. Узалыб кьолуна алгъанында, ал джанында — кызыл джулдузчукъ. Энди уа чыртда ишексиз болду, сора кьоркьгъаны-юркени да кетиб, мыллыгын аскерчи таба атды, алай а ол башын кёлтюрюб, эрлай онг кьолу бла автоматха узалыб, орусча: «Келме кьаты-ма, атарыкъма», — деб кычырды.

Марням, не этерге билмей, пилотка да кьолунда, не алына атлаялмай, не артына туракъламай, сюелиб кьалды. Сора аскерчи, биразны къараб: «Тегерекде киши бармыды? Кьолларынгы ёрге тут да, кьатыма джууукъ кел», — деди. Марням айтханын барын да ангылай эди, алай а джууаб этерге керек болса, бир кесек сиреллик эди. Аскерчи кеси джангыз болгъаны амалтын, кьоркьуб кьыджырагъанын билиб, анга кесини ким болгъанын ангылатыргъа изледи: «Мой муж на фронт, Красная армия, Украина...»

Аскерчи, автоматын бир джанына салыб, кьолу бла баууру таба узалды. Марням иги къарагъанында, аны кьатында джерде, ташлада къан ызланы эследи. Аскерчи ауур джаралы эди. Марням, белинде хотасын тешиб, аскерчини кьатына барыб да къалалмай, алына атды. Джаш, хотаны кьолуна алыб бир джанындан джатаргъа изледи, алай а джарасы ачыб, ауур ынгычхаб, башын энишге ийди. Марням, джылай тургъан джашчыгъына да: «Кьоркьма», — деб, акъырын атлай, аскерчини кьатына барды. Башында ич джаулугъун тешиб, энишге ийилди. Джаш кеси узалыб джаулукъну алыб, чырмаб башына салыргъа кюрешди. Марням кьолуна алыб, арну бюклеб джашны башына салды.

— Мен Къызыл Аскерденме, джаралыма... элде ким барды? Бизникиле келликдиле, алай а мен бусагъатда аланы табаргъа керекме. Биз дженгил къайтыб, хапар берирге керек эдик, алай а менден сора ары къайтырча киши къалмады...,

къырдыла... Ангылаймыса? Биз аз эдик, къырдыла. Джарамы къаны тохтаса, башымы кесибизни килеге атмай боллукъ тюлме, ала бизни сакълаб турадыла. Ангылаймыса?..

— Понимайт, понимайт... Асият хороша понимайт... Я Асият скажет...

— Кимди Асият? Нек айтаса Асиятха?

— Асият... — деб Мариям Асиятны ким болгъанын къалай айтыргъа билмей тирелди. — Асият наша, — деди. Аскерчи тынгылады. Мариям, къолун булгъаб, джашчыгъын къатына чакъырды.

— Бу джаш сени атангча, къызыл аскерчиди. Сен къоркъмай, муну къатында тур, мен барыб, Асиятны алыб келейм.

Асият бла Мариям Мишаны элге келтигенлеринде, кечени арасы болгъан эди. Эли ичи шыкъыртыз эди. Джангыз Хопайны юйюню къатында часовой сюелнучюсюн къызла биле эдиле да, ала, эли башы бла келиб, акъырын Мариямны юйюне кириб, къылычны бегитиб къойдула. Мариям, эрлай от этиб, суу джылытды. Экиси да Мишаны сыртындан джатдырыб, джарасын джуудула. Мариям, тапхадан хазыр балхамны алыб, къююрден акъ гетен чыгъарыб, экиси да джараны арну байладыла. Алай этерге, танг иги белги берген эди. Энди туракъламай, Мишаны бир джерге джашырыргъа керек эди. Юйню ичинде къояргъа боллукъ тюл эди — къюндюз кирген-чыкъгъан къёб бола эди. Ол себебден Мариям чыгъыб, юйню артында былтырдан къалгъан гебенни ичин къазыб, гырын этди. Юйден тешек, джастыкъ чыгъарыб, орун салды. Мишаны джукъусу келсе да, Асият орусча билгенни эслеб, аны бла сёлеширге излеб турду.

— Мен сизге ышанама, сиз мени былайдан сау ашырысыз, мен дженгил кетерге керекме.

— Ашырыбыз. Къанынг къёб кетгенди, бир да къуруса да бир-эки сутканы ашаб, джукълаб, къарыу алыргъа керексе.

— Энди бу арну джашны ушакъгъа тыйыб турма, кесинги суйдюрюб къоярса, танг джарыгъынчы ары элтейик — деб чам этди Мариям.

Мариям дагъыда чыгъыб, тегерекге къараб кирди, эл алкъын джукъуда эди. Миша, исси шорпаны бошаб:

— Сау болуб къалдым дейме, — деб ышарды. Сора Асият

бла Мариям, биягынлай Мишаны экиси эки кьолтугъундан туб, эшикге чыгъардыла.

— Чырта къайгъы этмей джукъла, биз сеннге келиб турлукъбуз, — деди Асият. — Иги болгъанлайынга, ашырлыкъбыз, — деб, Асият бла Мариям, тешикни аллына биченни къалаб, акъырын юйге кирдиле.

Ол кюнню ингирн эди. Нюрхан эшик аллында отунчукъ джара тура эди. Бир заманда, джукъ билмей тургъанлай, эшик аллысы талай атлыдан толду да къалды. Нюрхан абзыраб, эсин джыйгъынчы, Зуйкъунну джашы Зулкъарнай, атдан тюшюб, Нюрхан таба айланды.

— Ингир ашхы болсун, амма! Сени аллынга быллай къонакълa келмегенли кѣб бола болур эди. Кѣремисе, Къобан ѳзенни маджал джашларын алыб келеме сени юйюнге. Ислам са-

нга келечиле ийгенди... Асиятны тилей... — деб Зулкърнай нёгерлерин юйге джыяр къайгъы этди.

— Да мени къонакъ алыр кюнюм джокъду, иги джаш, «маджал джашланы» кесинги анангы юйюне элтсенг а, мени джашларым Къызыл Аскерде болгъанларын билесе да...

— Сагъынма былайда Къызыл Аскерни, ма ол абычар гёроху бла уруб къоярыкъды, — деб Зулкърнай бир немчалыны кёргюздю. — Лампангы джандыр, бизге Асиятны таб, къобузун сокъсун, биз тепсеген этерикбиз. Кюеулюгюнге да къараб къл, хе-хе-хе, — деб Зулкърнай Хопайны юйню арасы таба тюртдю.

— Ёлюрге къутургъан итлеча нек этесиз, мен сизге юйюмде той этдирмезлигим билмеймисиз, — деди Нурхан, санлары ачыудан джызылдаб.

— Къатын, мен сени акъ чачынгы хатерин этиб ариу сёлеше турама ансы, ма бу гёрохну учу къалайгъа кёргюзсе, алайгъа барлыкъса, таб бусагъат Асиятны! — Зулкърнай, гёрохун чыгъарыб, эки кере ёрге атыб, юйню титиретди. Къарт адамгъа алай адебсиз сёлешген эркишини Кавказда излеб табхан да кыйынды, алай а аман къайда да аманды...

Нурхан, не этерге билмей, тентиреб тургъанлай, арбазгъа Асият кирди. Эшик аллында автоматы бла сюелген немчалыны кёрюб, бир ишексиз, аскерчи джашны билиб къойдула, деб къркъду Асият. Алай а энди ызына къайтса, боллукъ тюл эди, — немчалы анга джити къараб тура эди. Ол себебден, бир зат да билмегенча этиб, юйге кирди. Кърсе уа, аллайгъа кирсин, бешалты эркиши столну арагъа алыб, алларында ашау-ичиу. Асиятны кёргенлей, Хопай бла Зулкърнай ёрге къобдула, нёгерлери немецле эдиле, ала ашарыкъгъа асыры мыллык атхандан, Асиятны сан да этмедиле. Асият, Хопайны кёргенлей, «дагъыда бир тубербиз» дегени эсине тюшдю. Алай болса да ол гебенде джукълаб тургъан аскерчиден хапарлары болмагъанын ангылаб, Асият эс джыйды. Биягъы Зулкърнай сёз башлады.

— Кел, Асият, кел. Айыб этме юйюнге джыйылыб тургъаныбызгъа. Мен барыб, бир-эки къыз алыб келейим, тойчукъ да къагъарбыз, сёзюбюзню да сёлеширбиз, — деди. Асият, сир къатыб тургъан болмаса, сёз да айтмады. Аны акъылына келмеген сагъыш кълмады бир кесек заманы ичине. Неден да бек,

бюгече къыз башына зорлукъ джете эсе, мындан ары джашаууна этген муратларындан тюнголлюгюне сагъыш эте эди.

«Ким къутхарсын мени башымы бюгюн? Къарачайны джигит джашларындан бир-экиси болса, бусагъатда былайгъа джетер эдиле. Алай болса да, джаным саулай мен Хопайны юйюне бармазма», — деб личинден алай айта эди. Хопай, бёркюн кёзлерине ийиб, къубулургъа кюреше эди. Нюрхан, акъырын Асиятны къатына барыб, неге эсе да узалгъанча этиб:

— Къызчыкъ, кесинге эришдирме. Не айтырыкъ эселе да бюгече бир тынгыла. Ансы экибизни да ёлтюрюб кетерге уялыкъ тюлдюле, — деб шыбырдады. Бир кесекден эшикден Мариям — бир джашчыгъы аркъасында, бири да этегинден тутуб, тийреден эки къыз, биргелерине да онюч-онтёрт джыл болгъан джашчыкъ, барыны да ызындан Зулкъарнай кирдиле.

— Бу фыргъауун бизни шок бла сюрюб келеди, не этерик эсе да, — деди Мариям, Нюрханнга шыбырдаб.

— Да ким биледи. Ала адам къандан тоймагъан бирледиле. Эллеге азмы къыйынлыкъ салгъандыла. Майна, тюнене кече тебен элде асахъ Харунну юйюне барыб, кесин да ёлтюрюб, анасына да эталгъанларын этиб кетгендиле. Бюгюн да эслерине не тюшгенди, къайдам, — деб акъырын джууаб къайтарды Нюрхан.

Зулкъарнай, эшикден киргенлей, дженгил атлаб, столну къатына барды, къан джалагъан итча, ашай тургъанлагъа кёзюу-кёзюу, эринлерин къымылдата къарады, алай а нёгерлеринден киши анга рюмка толтуруб бермедн. Хопайны арлакъ тебериб, ала бир шиндикге сыйындыла.

— Алан, Хопай, бу джыгыраларыбызда уллугъа орун къойгъан адет-зат болмаз дейме.

— Эй, къой, Зулкъарнай, ол ариу Асиятчыкъны юйюме джыйсам, кёлум бир кесек иги боллукъ тюл эсе, бу эки-юч кюнден бери бир-бирде кеси кесими ма бу гёрох бла уруб къояйым дерча болама. Артыкъсыз да башыбыздан самолёт келиб къагъытла атыб кетгенли. Къызылла бизни бир хойнух айландырмагъа эдиле... Энди уа Къарачайгъа ие болдукъ деб тургъанлай, кёрдюнгю, бир джанындан отряд, башыбыздан да самолёт келиб къалгъанларын...

Сора экиси да бир кесекни мыдахланыб, баш энишге къараб турдула, сѣлешгенлерин киши эштмей эди.

— Хомухлукъ этме, Хопай. Мени джангыз бир джунчутхан зат барды. Бу джюйюсханлагъа биз не кече, не кюн демей, таллагъыбыз туруб, Къобан ёзенни ёрге-энишге, айтханларын джерге тюшюрмей айланабыз, аны ючюн бир сау болугъуз деген сёзю да эштмедик, алан.

— Да, къазауат бошалса, биз сизге этмезлик джокъду деучен эдиле алгъын. Энди уа кеслери да не этерлерин билмей тура болурла дейме. Айхай, бир да къуруса да, тиллерин ангыласакъ, бир джукъ сезерик эдик, кесибиз джангыз быланы ичлеринде аджашхан къойлача, — деди Хопай.

— Алан, сен а чыртда артынга аууб тура кёреме. Къоркъма, быладан джукъ чыкъмаса, чсет уллуду — къачарбыз, анасы бергенни тѣксюн, — деб Зулкъарнай ёхтсмленирге кюрешди.

— Чегетден а кыйры къачарбыз?..

Была сѣлеше тургъан заманда бир сары немчалы, кызыл бетин тер басыб, ауа-сауа ёрге къобду. Юй тюбюнде тепсеген кибикле эте, тиширыула джыйылыб тургъан мюйюшге барды.

— О-о, барышня, — деб кызыланы бирин билегинден тутаргъа узалгъанлай, ол биргелерине келген джашчыкъ, тѣрт атлаб, кызыны аллына сюелди. Немчалы олсагъатдан кесин эрши этиб, ауuzu от чагъа, герохуна узала башлагъанлай, бир джанында Асиятны эрши къараб тургъанын эслѣб, джунчуб, эрлай ызына бурулду. Бир кесекден биягъы Зулкъарнай ёрге къобду.

— Асият, бир-эки сокъсанг а, кѣлюбюз иги болур эди.

— Къобузуму тиеги сыныб турады, къарнашларым аскерден келгинчи, мен къобуз согъарыкъ тюлме.

Асият къарнашларын сагъынганлай, Зулкъарнай бла Хопай, джукъудан илгениб уянганча, тепчилдеб, санларын кымылдатдыла.

— Сен айтхан болсун, Асият, сора биз сеннге тынгылагъанча, сен да бизни сѣзюбюзге тынгыла. Сени ананг тургъанлай, биз санга аллай затланы сѣлеширге тыйыншлы болмаз, алай а анга да бир келечи не айланыргъа заман джокъду, биз сѣз тауусургъа келгенбиз, джангыдан санга келечилик айта турлукъ тюлбюз, Хопайгъа сени сѣз табарыкъ джеринг джокъду. Энди-

ги шабат кюннге хазыр бол, — дегенинде биягы Зулкърнай, Асият бир кесек эс джыйды; бир ийыкъ деген ол заманлагъа кёре кёб болджал эди, ол ийыкъны ичинде энтда не болур, не къалыр...

— Айтыр сёзюнг бармыды? — деб Зулкърнай Асиятны кёзюне къарагъанында, Асият:

— Огъай, мени сизге айтырым джокъду, сиз уллу-гитче айырмай, бетигизге кёре сёлешесиз, мен ол затны юсюнден сизни бла сёлешмегеннге санагъыз, — деди. Сора Зулкърнай, ышаргъан да этиб, Хопайгъа айланыб:

— Тейри, Хопай, сен бу къызчыкъны кёб хатерин этдинг; мен сени орнунгда болсам... — дегенлей, эндиге дери къубулуб тургъан Хопай, ёрге къобуб:

— Джекдирчи, Зулкърнай, атланы, мындан къалгъанла чыгъыгъыз эшикге, — деб, герохун да къолгъа алыб, Асиятдан къалгъанланы эшикге къыстады. Нюрхан, къычырыкъ этиб, Асиятха къадалды.

— Джылама, анам, джылама, — дей эди Асият, кеси да не этерге билмей. Эсирген пемчала да, не болгъанын ангыламай, ёрелеген эдилс. Марням биргесинде къызлагъа:

— Бир къыйынлыкъ болургъа тебregenди, джарлы Асиятдан бошаб къоядыла. Ол, джаны саулай, ала бла тебрерик тюлдю, тебремесе уа, — была бир къыйынлыкъ саладыла, — деди.

Сора, кёб сагъыш эте турургъа заман болмагъанын ангылаб, сабийлени да ол къызлагъа къоюб, мыллыгын юйню артыкъ таба атды.

Кече къарангы эди, эшик аллында лампы джарыгъындан ары тайгъанып киши да эслемеди. Бир кесекден Марням, Мишаны автоматын къолуна алыб, Нюрханланы юйню джанындагы хунаны артындан къарады. Эшик аллы джарыкъ эди. Хопай атны къатында, Зулкърнай Асиятны билегинден тартыб, Нюрхан да Асиятха къадалыб тура эдиле. Асиятны башында джаулугъу джокъ эди, эшмелери бойнундан энишге салыныб, къарыусуз болгъаннга ушай эди. Марням бир кесекни къараб, сора автоматны хунаны юсюне салыб, бир къолун аны Миша кёргозген джерине узатды...

Танг аласында ай бир джарыкъ тийген эди. Къачхы аязчыкъ.

чететни шууулдата эди. Миша бла Асият алда, Нюрхан ызларын-дан тикни ёрге барыб, чететни кыйырына джетген эдиле.

— Джылама, Асият, биз Мариямны кыанын алырбыз. Энди кёб кыалмаганды. Джарлы Мариям, — деб, Миша кеси да бек тыггылыб селеше эди. Мишаны джолу чететни пчи бла эди. Нюрхан бла Асият аны ашырыб кыйтырык эдиле.

— Кыарачы, Асият, кюн бла ай бир-бирине тюбедиле, сиз-де ол игиликте болады дей эдинг да! Сен энди джылама. Таула-ны мыдах кюнлери бошаладыла, — деб Асият таба кыарагъа-нынна, аны ариу мыдах кезлери джыламукудан толуб тургъа-нын эслеб, джунчуду. Кызыны ахсыннганы бла бирге кёкюреги-не эки тамчы акъды.

«Мен бу сейир адамланы ичиндеи кыалай кстиб барама? — деб келди джашны келюне, — ким биледи, энди биз ёмюрге тю-бемей кыалсакъ а? Джашау деген зат сен сюйгенча болмайды. Кыазауат, кыазауат, кыазауат, биз аскерчиле, бусагъатда бизге неден да аскер борчубузну толтуруу багъалыды», — деб кеси кесине кёл эте тургъанлай, Асият, кезлери да сюртюб:

— Миша, экибиз эгеч бла кыарнаш болдукъ. Сен кесибиз-никилеге бараса, ким биледи, тюбөб кыалсанг а. Ма бу сураг-дагыла, — деб джашха конвертни узатды. Аскерчи, аны эрлай джан хурджунуна салыб:

— Сау кыалыгъыз, анам, — деб Нюрханны кыучакълаб, Асиятны да кюлун кыаты кысыб, ташайыб кетди...

● Окъугъуз. Тиширууну джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.

ДЖИГЕР КЪОЛЛА

Сюйюнчланы Азамат

Къобанланы Нузула 1928 джыл Хурзукда туугъанды.

1945 джылдан башлаб, Нузула чюгюндюр совхозда звено башчы болуб ишлегенди. Кысха заманны ичинде ишни эбине тюшеди. Билимин тюз хайырландырыб — джерге заманында ашау бериб, суу салыб, хансын этиб, кесини джигерлиги бла чю-гюндюрден уллу битим алады.

Къобанланы
Хачияны кызы
Нузула
Социалист Урунууу
Джигити
(1928—1980)

Бизни кърал урунганланы кваласыды, хар кимни болумуна кёре, сыйын чыгъарады.

Къобанланы Нузула баш, сыйлы саугъа алгъан джигерлени бириди.

- 1. Совхоз ише Къобанланы Нузула къалай ишленгенди?
- 2. Нузуланы джигерлиги ючюн кърал къайсы саугъаланы бергенди?
- 3. Капиталист къраллада ишчилеге быллай сый берилемиди?
- 4. Нузуланы юсюнден бу хапарны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

НАРТ СЁЗЛЕ

Ишлемеген — тишлемез.

Бирликде — тирилк.

Джигер адамгъа — кыйын иш джокъду.

Къолу билген — бал ашар.

МАМУРАЧ

Лайпанланы Халид

Къач кетди, кюн бетле саргъалдыла, чапракъ агъыб, чегетле кымыжа болдула. Кёб да турмай, акъмыйкъ, джырылдаб джетиб, дунияны агъартды, наз тереклени ингичке бутакълары, къарны кёлтюралмай, джерге бююлдюле, суу ташла къар бёркчюкле къабладыла. Сууукъ джел эшикге. терезеге ёшюн уруш эте келиб, Къобанны сююзлме джерлерин бузлатды. Сууукъ кечеле терезелеге омакъ оюула салдыла. Мал, джаныуар да кыышы мекамларына джарашдыла. Гынттылы бойнакъ айю да эски кюркесин джокълады.

Алайда салам, чапракъ табханын къадалыб кюркесине ташыды, джумушакъ орун этиб, кириб джатды. Мамурач келиб анасыны къатына кысылды... Мамурач бу кюркеде мартда туугъан эди, сокъур мамурачны киштик баладан онглулугъу да джокъ эди...

Къарт айю ачлыкъ къарнын кысыб, тынчлыкъ кёрмеди, кёзюне джукъу кирмеди. Танг аллы бла кюркесинден чыгъыб, айю, мамурачы да биргесинде, къабарыкъ излей, томала-томала, къалын чегетге сингди. Шаушик къулакъда бир кесек къатхан дугъум табыб къабдыла. Алай болса да тоярча болалмадыла. Иги танг ата бир тик кюнбетни башындан энишге къарадыла.

Кёкен тюбюне кысылыб, не бар, не джокъ деб тёрт джанын джыйылайды. Къайгъы болмагъанын эслеб, экиси да кюнбетни башындан энишге айландыла. Итча чёмелиб, сюркеле, томала, саламны шыбырдата, кертме талагъа тюшдюле. Джыйылай барыб, айю бир къумурсха тёбе табды, аны аягъы бла къаза, къабарыкъ излей, ол алайда иги кесек мурукку этди. Къачда кертме ашагъаны эсине тюшюб, мамурач да джортуб ачыкъ талагъа чыкъды. Къоркъа-къоркъа, тёрт джанына къарай, энчи ёсген бир кертме терекни тюбюне барды. Джаякъ таууш этдире, силегейн тегюле, эки-юч кертме табыб къабды. Джыйылаб, мушулдаб, терек башына къарады! Артына туруб, секириб, ыргъакъча терекге илинди. Тири кымылдаб, кыйналмагъанлай терекге ёрледди. Кертме къаба, терекни тёртпесине чыкъды. Бутакъдан бу-

такъгъа чыгъыб, терекни силкиндиргенлей, къатхан кертмеле джерге тюшдюле. Олсагъат алайгъа, бир-бирин теблей, бир чочха сюрюу чыкъды, чабыб келиб, чаукалача басыныб, кертмелени чёблеб башладыла. Мамурач къоркъуб, ашыгъыш тоше келиб, бир бутакъгъа чынгайма деб ычхыныб кетиб, доб деб сыртындан чочхаланы арасына томалды. Чочхала, илгиздик болуб, хыр-хур эте, тёрт джанына чачылдыла. Мамурач, секириб туруб, бир ташны сермеб алыб, къолтукъ тюбю бла чочхала таба быргъады. Таш барыб, бир къаралдым чочханы джелкесине тийиб чёмелтди. Чочха, чегетни зангырдатыб, бойнуна бычакъ джетгенча, къычырыкъ-хахай этди. Олсагъат алайгъа, джалкъасын да къайырыб, хур-хур эте, бир уллу чал къабан чыкъды.

«Мени джуртума келиб, тынчлыгъымы бузгъан ким болду?» — дегенча ачууланыб, мамурачха хыны къарады. Қылыч-

лача, эки уллу азау тиши салына, эрши туктум гюрюлдеб, ма-
мурач таба атылды. Кыйынлыкть тюшгенин ангылаялмай, ма-
мурач, арсар болуб, бир кесекни симсиреб турду. Къабан
джууукълаша тебрегеплей, мамурач, аягы басханны кёзю та-
нымай, мукъут болуб къачды. Ауур санлары дженгил болуб, ол
чартлаб терекге ёрледи, асыры бек къоркъгъандан санлары джы-
зылдаб, джюреги тыпырдады. Къабан хырылдаб, терек тюбю-
нде урчукъча айланды. Азаулары бла уруб, къарны, чапракъны
тёрт джанына чачды. Олсагъат алайгъа мамурачны анасы чыкъ-
ды. Къарыу-кюч сынагъанча, къабан да, айю да бир-бирине
къараб, мынгайыб, бир кесекни турдула. Анасын кёргенлей, ма-
мурач къууанч тыбырлы болуб, къоркъгъаны да, къууанганы
да бир-бирине къошулуб, тум къара кёзчюклерине джыламукуь
урду. «О хахай, анам, берн чаб, къан джаугъанды, мени джаны-
мы бир къутхар», — дегенча, сынгсыб мурулдады. Баласыны
сынгсыгъан тауушун эштгенлей, айюню къаны-саны къызды,
дуниясын ушутуб, къабанга мыллыгын атды. Къабан андан къач-
мады, джанламады, экиси да сермешдиле, талашдыла. Айю
къабанни сермеб, къулакъ артындан алыб, бир джанына быр-
гъаб, тиш турду.

Къабан, урчукъча, эрлай ызына бурулуб, айюню джукъа
джамызына джити тишин джетдиргенлей, аны ичи джерге тё-
гюлдю, акъ къар къызыл-ала къан болду. Бир-эки минутдан ай-
юню дюрген санлары кыйылдыла, кёзлери алас-булас этди,
тентирей келиб, чынар терекни тюбюнде сойланды. Къулакъ
джанындан къаны агъа, къабан да чочхала таба бурулду. Кё-
кен тюбюнден тарх деб шкок атылгъанлай, къабан башы-тюбю-
не болуб томалды. Олсагъат бир уучу ит алайдан чартлаб чы-
гъыб, хап-хуп эте, къабан таба атылды, уучу да, шкогун къо-
луна алыб, мамурач таба чабды. Уучу, терекге ёрлеб, ёксюз
къалгъан мамурачны башлыгъына чырмаб, кыйнуна къысыб,
джибермеди, ит да джетиб, ёшюн уруш этди. Мамурач андан
къоркъуб, уучуну кёкюрегине къысылды, къоркъгъандан сан-
лары къалтыраб, джюреги тыпырдады. «Къабанга да, айюге
да адамла алыб келирме», — деб, уучу эл таба айланды. Маму-
рачны юйюне келтирди. Дуния басынды, мамурачны эркет-
диле, ийнакъладыла.

Уучу мамурачны юйюню бир мюйюшюне сынджыр бла такъды. Мамурач кийик, бырнак болуб, къатына барганны тырнарга, къабаргъа чабыб, ашха, суугъа джарашмай, арыкъчык болду.

Кимден да бек мамурачха джан аурутуб, уучуну гитче джашы Хасан къарайды. Мамурачны кереклисин джашчык устазына соруб биледи, мамурач суйген ашарыкъны табыб, эркин береди, кече-кюн демей, юсюне ёрге туруб, не кереклисине да къарайды, шышадан эмизик бла сют ичерге юретеди. Мамурач юйге кёл салды.

Токълуча, кютю болуб, орамда, арбазда сабийле бла ойнай башлады. Хасан аны хар ийкъ сайын джылы суу бла джууундуруб турду, талай затха юретди. Мамурач Хасанны белинден къадалыб, къапхакъдан чана бла учаргъа уста болду.

Бир-бирде джашчык да, мамурач да джумушакъ танчанда къалкъыб къалыучан эдиле.

Бир ийых кюн Хасанны атасы кесине отун келтирирге колхоздан ат арба алды. Хасан, «чух» деб, джюгенле бла атланы сыртларына къагъыб, орамгъа чыкъгъанлай, мамурач чабыб джетиб, секириб, арбагъа къонду.

— Тохта, мамурачны юйде къояйыкъ, — деб кюрешди, Хасан унамады. Мамурач да арбада чёмелиб, атла да джортуб элден чыкъдыла. Бир кесекден къалын чегетге кирдиле. Хасанны атасы балта бла отун этерге къызды. Хасан да, атланы алларына бичен салыб, мамурач бла кёкен тюбледе ары-бери чабыб ойнайды. Бир кесекден джашчык атасы этген отунланы арбагъа ташыб башлады. Экиси да кюрешиб, арбаны отундан къаладыла. Хасан, мамурачны джокълаб, тёрт джанына къарады. «Мамур-Мамур», — деб чакъырды. Алай а мамурач кёрюмеди. Чегетде иги кесекни айландыла, алай а табалмадыла, думп болду. Хасан къыйналыб, джыламсыраб:

— Анасы эсине тюшюб, чегетге кетген болур, — деди.

Атасы баласына кёл берирге кюрешеди.

— Къыйналма, джашчык, кютю мамурач алай узакъгъа кетерик тюлдю, келиб къалыргъа болур, келмесе да, мен сеннге башха мамурач тутарма.

Хасан мамурачха эл бла бир къыйналды. Арба дыгъырдаб

элге киргенлей, суу джагъада джеркде бир хап-хуп таууш чыкьды. Къарасала, эки уллу ит сюрюб, мамурачны мукъут этиб бара. Суу ташлагъа абына, мамурач иги къачалмады. Бойнакъ, джетиб, мамурачны туюбне басды. Мамурач ачы-ачы къычырды. Джити тырнагъы маджал джетген болур эди, итле мамурачдан бир джанына чортлаб, ызларына айланыб хырылдадыла. Мамурач чынгаб, ыргъакъча, терекге минди. Итле терекге ёшюн уруш этдиле. Олсагъат Хасан бла атасы, чабыб джетиб, итлени чартлатдыла. «Мамур-Мамур!!» — деб тауушну эштгенлей, мамурач, секириб туюб, Хасанга мыллыгын атды...

Джашчыкъ да, мамурач да къучакълашдыла. Сынаб къардыла, алай а мамурачда ачыкъ джара кёрмедиле. Джолда, юйге бара, мамурачны арт аягъындан асхагъанын эследиле.

«Арабий, не болду экен?» — деб Хасан мамурачны санларын тинтиб кёрдю, алай а джукъ эслемеди.

• Экинчи кюннге мамурач аягъын джерге басмай, ауур асхады, ойнагъаны да тохтады. Ючюнчю кюнне санлары кюйюбишиб, къаты ауруду, кёзлерин ау басыб, «ы-ы» деб тамам сабийча ынгычхады. Хасан, мамурачны тапчаннга салыб, габрай бла юсюн джабыб, бауурланыб сёлешди:

«Айтчы бери, насыбсыз, не хата болду сеннге! Айтчы, къалайчыгъынг ауруйду, харибчик? Айт бери, джанчыгъым, мен санга болушурма». Джашчыкъ, аны тёрт джанын тинтиб кюрешди, алай а джукъ да табмады. Мамурач, башчыгъын джашчыкъны тобугъуна салыб, кёзчюклерин къысыб: «А марджа, Хасан, ёлеме, бир мадар», — дегенча мурулдаб, — «ы-ы-ы», — деб ынгычхады. Исси тили бла Хасанны сууукъ къолун джалады.

Джашчыкъ излей, къармай кетиб, мамурачны табаны кёбюб тургъанын эследи. Бармагъы бла излеб, алайда бир къаты затны табды. Ол къаты затны бычагъыны бурну бла къазыб алды. Къараса, бир узун мияла кесек. Къолу бла басыб, иги кесек ирин бошлады. Дарман салыб, бинт бла ариу джарашдырыб байлады. Эки-юч кюнден мамурач ачылды, кёзю-башы джарыды. Биягъынлай камсыклыкъ этиб, сабийле бла ойнаб башлады.

Джазгъа мамурач уллу болду. Тауукъ, бабуш къоймай, эзиб башлады. Тауукъ этни татлы болгъанын сынады.

Апрелни аллында Хасан, мамурачны элтиб, заповедникге

Ферди. Заповедникни тамадасы джашчыкъгъа уллу бюсюреу этди, анга чегетлени, керекли джаныуарланы хар ким сакъларгъа борчлуду деб, акъыл юретди.

Мамурач, бир кесек заманны заповедникге илешмей, быр-нак болуб къыйналды. Талай кюнден Хасанны мамурачын аны тенгли бир мамурачха къошдула, ашарыкъны эркин салдыла, мамурачла бир-бирине къууандыла.

- 1. Хапарда не кёзюню юсюнден айтылады?
- 2. Мамурачны къалай тутхандыла?
- 3. Анга ким къарайды?
- 4. Хасан мамурачны заповедникге бергенин тюзюмю этгенди?
- 5. Тенглешдириулени табыгъыз.

ХАПАР

Хапар уллу болмагъан суратлау чыгъармады, проза халда джазылады. Хапарда сёз асламысына алай уллу болмагъан бир затны юсюнден барады. Сёз ючюн, «Мамурач» деген хапарда Хасанны не юйюню, не элини юсюнден джукъ сагъынылмайды, джангыз мамурачха тюбегени, анга къалай къарагъаны айтылыб къалады.

**БОТАШЛАНЫ
АБИДАТ**
(1902—1982)

БИРИНЧИ КЪУШ

Биринчи къуш, алгъышлайбыз ишинги!
Быллай таукел, сейир джетишиминги,
Биринчи учуу сени бла башланады,
Бюгюн халкъым сени бла махтанады.

Бютеу джер джюзюнде болгъан миллетден
Быллай сейир учуу алкъын чыкъмагъанды.
Гагаринни таукеллиги кишиде,
Бир адамда мынга дери болмагъанды.

Юрий, сеннге кёбле, эшиклерин ачыб,
— Келген джигит бу не затды? — дейдиле.
Ай да, Кюн да сейирсиниб къарайла:
«Биринчи къонакъ», — деб салам бередице.

Илму бла техника биригиб,
Джылтыратхан джарыкъ кюню джанады,
Партияны башчылыгы хар иште
Табылмагъан хорламланы табады.

Венера да, тюрлю-тюрлю джылтыраб,
Сеннге къараб, бир ариу ышарады,
Энди учууунг мындан джууукъ боллугъун
Билиб, сеннге къууаныб ышанады.

- 1. Назмугъа «Биринчи къуш» деб иск аталгъанды?
- 2. Космосну тинтиую халкъ мюлкю ёсдюрюуде къаллай магъанасы барды?
- 3. Совет космонавтланы юсюнден билген хапарыгъызны айтыгъыз.

БИРИНЧИ МАЙГЪА

Зумакъулланы Танзиля

Джылыуун ийиб,
Джашил кийиниб,
Май айы бизге келеди,
Бютеу да халкъгъа,
Сабийге, къартха
Кёб къууанчыкъла береди.

Къадалыб ишлеб,
Къралны кючлеб,
Джетебиз джылдан май айгъа
Биз ойнай, кюле,
Джырлай, суююне,
Тюбейбиз Биринчи майгъа.

Ленинчи джолда,
Эркинлик къолда,
Къууанчыкъда барабыз,

Къуанчлы айда,
Биринчи майда
Биз кѣб махтаула алабыз.

Джерни джарытыб,
Къуанчны айтыб,
Май айы бизге джетеди,
Къум тюзлени,
Къарлы ёзенлени
Джап-джашил кырдык этеди.

Уллу къуанчда,
Хар къарт да, джаш да

Сакълайбыз биз майны айын.
Къууанчлы айгъа
Тюбейбиз биз хар джыл сайын.

Джылдан джетеди,
Къууанч этеди
Джарыкъ джылны май айыбыз.
Бек кѣб джылланы,
Кѣб заманланы
Джаша, Биринчи майыбыз!

- 1. Май байрамгъа урунганла къалай хазырланадыла?
- 2. Майда табигъат къалай тюленеди?
- 3. Назмуну ёлчесин, строфаларын, рифмаларын табыб кѣргюзюгюз.
- 4. Назмуну азбар этигиз.

НЕЧИК ИГИДИ ИШЛЕГЕН

Чалкъы алыб бичен чалгъан,
Сенек алыб дырын джыйгъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Фермада ийнекле саугъан,
Токда будай ариулагъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Эртде туруб ишге баргъан,
Бачхалада суу сугъаргъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Заводлада бышлакъ сыкъгъан,
Къыпты алыб, къойла къыркъгъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

Ашхы тракторист болгъан,
Джылдан выставкагъа баргъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан!

Джаз башында урлукъ салгъан,
Кюз артында тирлик алгъан —
Нечик игиди, колхозда
Иги ишлеб, алчы болгъан.

● «Адамгъа сый берген урунууду» деген темагъа хапар айтыгъыз.

ГОККА ХАНСЧЫКЪ

Бостанланы Хасан

Ол ариу ёсген бусакъ терекчик
Тамырын терен ийгенди.
Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ да
Ариу кийимин кийгенди.

Чегетден чыгъыб, бал чибинчик да
Къанатчыкъларын къагъады,
Гокка хансчыкъдан алгъан азыгъын
Артмакъчыкъ этиб тагъады.

Тюрлю оюулу ол гокка хансчыкъ
Джарытыб кёзге тиеди,
Кюнден, хауадан азыгъын алыб,
Алтын чашчыгъын неди.

Тюрлю-тюрлюдю аны бояуу,
Кюмюшге алтын салгъанча,
Ючгюлдю аны чапракъчыкълары,
Кёз этиб бирин алгъанча.

Ол кюнсюз, суусуз бир да болмайды,
Хауаны да кемсиз сюеди.
Джарагъан джерге тамыры тюшсе,
Алтын чашчыгъын иеди.

Алтын чашчыгы джим-джим джылтыраб,
Ол гокка хансчыкъ турады,
Къатына джууукъ баргъанлайынга,
Ариу ийиси урады.

- 1. Джаз тереклени, хансланы тюрлениулерин текстде окъугъуз.
- 2. Назмуда тилин кесгин амалларын табыгъыз.

ТАУ СУУЧУКЪ

Хубийланы Назир

Булутланы тюблеринде къарладан
Бегеклениб, кёмюклениб чыгъаса,
Арымайын хапар айта, башладан
Ёзенлеге мыллык атыб бараса.

Джай чилледе джитиледен аязчыкъ
Иссиликден сени сакълай келеди,
Кёлеккесин субай ёсген джаш назчыкъ,
Сеннге къараб, кюзгюдеча кёреди.

Джолоучуну сукъландыра кесинге,
Джюрегинде сагъышларын чачаса,
Тюрсюнюнгию унутмазча, эсине
Таушунгу къулагъына саласа.

Суу алыргъа келген таулу къызланы
Джырларына ариу эжиу этесе,
Джагъалада ёсген гокка хансланы
Ийислерин сен биргенге элтесе.

Джугъутурла эртден, ингир тизилиб,
Учуладан къоркъа-къоркъа энелле,
Кёб кюнлени таушунгдан илгениб,
Суудан тоймай, ызларына кетелле.

Сыбызгъысын согъа, таулу сюрюучю
Эртден сайын санга салам береди,

Тюрсюнюнгю кѣкден кѣраб кѣрючю
Қюн башынгдан кѣнатларын кереди.

- 1. Тау суучукъ неге джарайды?
- 2. Назмуну кѣуралыуун айыргъыз.
- 3. Текстни азбар этигиз.

ЧАЛҚЫЧЫҚЪ

Эбзеланы Шахарбий

Алтын кюзде,
Колхоз тюзде
Чалкычыла чалалла.

Джерни джюгюн,
Джашил тюгюн
Дюрюлеге салалла.

Мен таблайма,
Хыршылайма
Чалкычыккыны аузун.

Алама да
Тынгылайма,
Эштемсиз таушун!

Кёз ачыгъыз,
Кёл ачыгъыз,
Ишни къолгъа алайыкъ!
Ингирала,
Бичен чала,
Кёб дюрюле салайыкъ.

Кюн тийгинчи,
Ханс кюйгюнчю
Ойнатайыкъ санланы,
Заман кетсе,
Кёзюу джетсе,
Ач этмезбиз малланы.

Колхоз кызла
Чалкы ызда
Дюрюлени тырнайла.

Суу джетмезча,
Джел элтмезча,
Капшалагъа быргъайла.

Биз аладан,
Капналадан,
Къош гебенле къалайбыз.
Мийик-мийик,
Таула кибик,
Антаулары санайбыз.

- 1. Чалкы иги чалыр ючюн не этерге керекди?
- 2. Чалкычыла ишге къалай, не заманда чыгъадыла?
- 3. Джыр ишчилени неге чакъырады?
- 4. Бусагъатда чалкы чалыу асламысына машина кюч бла баргъанындан хапар айтыгъыз.
- 5. Джырны азбар этигиз.

ДЖУР БАЛАЧЫКЪ

Блимгъотланы Мунир

(Хапар)

Буруш Сыртында танг джарый башлагъанды. Къошланы алларында бирем-бирем адамла кымылдай тебрегендиле. Огъартын ургъан сууукъ аязчыкъ чалкычыланы джукъусурагъанлары терк огъуна кетереди.

— Тур. «Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз», — деб джашла, бир-бирин ашыкъдыра, ишге хазырланадыла.

— Ий марджа, джигитле, терк болугъуз, чыкъ кебгинчи бир-эки сермейик, — деб джыйынны тамадасы Хамид сыртлыкъны ёрге таяныб башлайды.

Джашла, чалкыларынын боюнларына атыб, Хамидни ызындан тири-тири атлаб, бир-бирине чам эте барадыла.

— Эй, Солманланы маджал джаш, артха нек къаласа, джы-

лы орнунг эсинге тышген болурму, алан? Қайтыб энтда бир кескчик қалқырмы эдинг? — деб джыйында кьуру да хар кимни кёзюн ачычу Мусса бнягъы нактырданы джассы-джассы келтиреди.

— Алан, Мусса, джолда джукълаб бараса деб тура эдим, уяныб тура кёреме, — деб Солман улу да, джууаб излей хурджунуна узалыб кыйналмайды. Джашла, ойнай-кюле, дюрю башына келиб. бешкъарышлагъа джануу этиб, Хамидни ызындан турналача тизилиб, эниш сюрем тартыб башладыла.

Кенг джауорунлу, узун сюекли Хамидни сингир кьоллары чалкыны суйгенлерича ойнатадыла. Ол, аякъларын да кенгирек салыб, аллына бююлерек болуб, керилалгъанын керилиб, тартханы сайын дюрюге бирер кюлте джашил хансны кьошады. Чала барыб, аллына тюбеген забаланы, тюблери бла кьобарыб,

бир джанына быргъайды. Къыйын болса да, ишни эбин билген джашла, джыйын тамададан хазна артха къалмай, тири тири къымылдайдыла. Джассы дюрюле, асламдан аслам болуб, сыртлыктыны башындан аягына дерн тюшедиле... Гокка хансланы ариу ийнслери да къошулуб, эртденги тау хауада кёкюрекле эркин-эркин солуйдула.

Джыйын ююнчю хыршысын башларгъа, Минги Тауну джакъларын джылтыратыб, кюнню таякълары тегерекге хурмет тегедиле. Къулакъ суучукъну бирча шуулдагъаны бла чалкы тауушха чыпчыкъланы джарыкъ джырлары къошулады. Аргы джанында кюнбетге къойланы джая келген къойчуну орайдасы къаяланы, къулакъланы зангырдатады.

— Алан, джашауну тутуругъу кюн кереме, тау артындан кезю къарагъанлай, хар неге джан салыб къояды. «Тынгылачыгъыз табигъатны уяныб келгенне», — деб Солман улу кюн таякъланы джылыуларын сезгенн билдиреди.

— Эй, хомух, белингми талгъанды, кюн джылыучукъгъа нек тынгылайса, ол къыздыра кетсе, биягъы сени салпыландырыр, — деб Мусса энтда джашланы харх этдирди. Джыйын тамада уа, чалкысына кезюую бла джаныу эте, ишге къызгъандан къызыб барады. Ол, джыйындан да бир-эки сажнаны алгъа бара, гатлешчикни къыйырындан киреди. Ханс белденди. Бираз кюч тийиб, Хамид энди алгъындан да гыртчыракъ сермейди. Иги керилб тартханлай, аны чалкысы, гыжт деб бир затха тирелиб тохтайды. Араби, бу уа не болду эке деб къараса, баш джартысын да чалкы юздюрюб алыб, бир джур балачыкъ тыпырдай тура. «Ай медет а!» — деб Хамид, тобукъланыб, джан бере башлагъан улакъчыкыны къойнуна къысды.

— Алан, Хамид, не болду? — деб джашла да олсагъатдан аны тегерегине басындыла. Улакъчыкъ, Хамидни къойнунда бир-эки да тыпырдаб, аякчыкъларын созады, кесилмей къалгъан баш джартысында бир кезчюю да ёмюрлюкге джумулады. Хамид, аны акъыртын дюрю юсуне салыб, бети-къуту кетиб, къатына олтурады. Бу хыянатсыз балачыкыны ёлтюрюб къойгъанына асыры бек къыйналгъандан, сёлешалмай, талай заманны армау болуб турады. Ол заманда анга къарагъан адам кезлерини суудан толгъанын эслерик эди.

Джашла, тамаданы кыйналганын эслеб, джукъ айталмай, бушуулу болуб тынгылайдыла. Бир кесекден Хамид, джур балачыкны юсюн ханс бла джабыб, чалкысын кюлуна алыб, дюрюсюне киреди. Алай а ол энди алгынча таукел сермеялмайды, хаман аллына кыраб, сескекли болуб чалады. Ханс нчинде джукъ кымылдагынча керюнесе, аны кюлу артына тартханча болады. Къалган чалкычыла да, накъырдыны, чамны кюлюб, тамаданы бу тюрлениюне уллу сейирсиниб, аны кеслерини соруулары бла ишден, этген сагышындан да белмей, ингирге дерди чалдыла.

Ашхам кырангы болганды. Кюш аллында отджаганы тегерегине олтуруб, чалкычыла лахор этедиле. Шапа кыйнай турган кызын башын ачыб кыраганы сайын, хар кимни бурнуна эт ийис урады.

— Алан, Хамид, айыб этме, бир сорлугум барды. Биз сени къаллай адам болганынгы сынар ючюн къалмагынбыз. Ата джуртубузну фашист юзюкден кыоруулауда этген джигитлигинги да билебиз. Анга ол кыдар аскер саугыларынг шагъатлык этедиле. Кысыха айттырга, етюрлюкюнг, тирилинг болган адамса. Езге бюгюн алай джумушак келлюлюк кылай этдинг? Аллай бир кыйналырча, ол джур балачыкны неси бар эди? — деб сорады джыйынында джаш адамланы бири, Ахмат.

— Эй, Ахмат, алкын сен джашса. Неск кыйналдынг дейсе... Бир джыл мен Джамбот хариб бла Дорбунлу кыулакда мал кышлата эдим. Суукъ кечелени биринде, болган борангылан эте, мен да отджагда олтуруб, баш кыга турганлай, бауда кыйла бир аман юркдюле. Кюлума шокну алыб, чартлаб эшикке чыгыб, малла таба мыллык аттым. Четени бир джанына этиб, бауга былай киргенлей, бир зат, юсюме чынгаб, сыртымдан салды. Ол ешюню бла асыры бек ургандан, кюлумда шкогуму да тюрюрю. Кылын габрайымдан етюрюб тишлерин сол имбашыма илиндиргенинде, аны берю болганын билдим. Араби, кесимден бошатыб кыоргымы башладым эке деб, белимде бычакны сермеб алыб, кычырык этиб, уралганымы урдум. Алай а берю, бычак киргенлей, имбашымы бошласа да, терк огуна тишлерин чакдыра, болганымы дуккуллаб тебреди. Не болса да болур деб, мен да бычак бла хыр-

шыланыб талай кере сермедим. Сора джанууарны санлары кыйылыб, юсюмден бир джанына сыбдырылды... Бёрю ол кече танг кесек заран салгъан эди. Алай а мен да кёл кенгдирир ючюн кълалмагъан эдим.

Эртденбла туруб къарагъанымда, аны бычакъ бла сагалланмагъан джери кълалмагъан эди...

Да, ма алайды, Ахмат, джаным. Фашистле да бизни къралгъа джыйын джанлыча чабхан эдиле. Ол сеbebден аланы кыргъан сагъатыбызда бирибиз да джумушакълыкъ этмегенди. Халкъны аллай ассы душманыны богъурдагъын тишлеринг бла юзсенг да, кёлюнге джетерик тюлдю.

Бу хыянатсыз улакъчыкъны уа джашауун алай табсыз юзгениме бек кыйналдым. Харибчик, дуняны джарыгъын джангы көрген эди. Анасы да излей келлик болур...

- 1. Чалкъычыла кълалай ишлейдиле?
- 2. Хамидни джюреги неге кыйналады?
- 3. Хамид кълаллай адамды?
- 4. Тилли кесгин мадарлары табыгъыз.
- 5. Огъурлу джанууарланы, табигъатны сакъллауну юсюнден хапар айтыгъыз.

БИР АНАНЫ ДЖАШЛАРЫ

Чикатуев Микаэль

Мен чыгъама Черкескеде
Ингир ала сахаргъа,
Къулакъ салама кюлкюге,
Макъамла бла лахоргъа.

Кёз байлайды ингир-ашхам,
Джарыкъ джаналла фонарла.
Театрдан чыгъыб, ушакъгъа
Къызгъандыла ногъайлыла.

Алтын чапракъ этген паркада,
Чыракъ джарыкъны нюрюнде
Черкесча сёлешелле экеулен
Суймекликни юсюнден...

Дагъыда бир джарыкъ таууш
Бёледи мени эсими:
Къарачай джашны ауазы
Кесине чакъырад мени.

Орус тилге къулакъ сала,
Кёлюм бла къууаныб,
Барама анга джити къарай,
Орамла бла айланыб.

Энтда башха тил: ким эсе да
Абазача сёлешеди.
Ол сёз а, мени къозгъаб,
Джюрекге татлы тиеди.

Эсге тюшдю туугъан элим,
Шоркъа лахор, чыпчыкъ джырла...
О, туугъан джерни кёб тили!
Къарнаш тилле! Къарнаш халкъла!

Мийик тауланы къарлары,
Чегетлени бал ханслары,
Шох миллетлени тиллери, —
Сиз бир ананы джашлары!

О, тилле! Сиз джюрекледе
Дунияны джаратасыз!
Аллыбызда заманга сиз
Сёз бла сокъмакъ саласыз.

Адамла! Сёлешигиз,
Джырлагъыз джарыкъ джырла!
Бизни биргебизге
Сёлешедиле таула.

- 1. Къарачай-Черкесияда къайсы шох миллетле джашайдыла?
- 2. «Бир ананы джашлары» деген айтымны къалай ангылайсыз?
- 3. Совет миллетлени шохлугъундан хапар айтыгъыз.

ОГЪУРЛУ КЪАРТ

Джаубаланы Хусей

Кюнорта. Джай чилледе кюн асыры бек кызыдыргъандан, джерден бетинге джылы тылпыу урады. Бюгюн аяз да болмай, хауа бек шошду. Тау башлагъа биягъынлай кёксюл чарс чабыбды.

Джууукъда чегетчикни ичи бла айланч-гуланч баргъан джолну, ауур джюклю атларыны да башларындан тутуб, талай малчы сыртдан эниб келеди. Ала джолну огъары джанында бир мазаллы ташны тюбюнден чыкыгъан къара суучукъну къатында тохтадыла. Быргъычыкъдан, боркъ-боркъ этиб, агъач тегенечикге акыгъан къара суучукъ бек тазады.

Джолоучула, алгъы бурун атларына суу ичириб, сора кеслери къайгылы болдула. Тегенени тегерегинде къанга ташлагъа олтуруб, алайда къайын терекге сынджырчыкъ бла тагъылыб тургъан туч кружканы алыб, кёзюулетиб, суу ичиб башладыла.

— Быллай исси кюн болуб да ким кёрген эди, суусабдан ёлюб къала эдик, ох-ох, — деб бир кызылууурт мыйыктылы сууну джутланыб-джутланыб тогъуйду. Сора бир къолу бла бетинде терин сюрте: «Кёб джаша, Гюргокъа, ашхы сууунг барды», — деб кружкагъа кезлик бла джазылгъанны къалгъанлагъа да эштираиб окъуйду.

— Тейри, ким эсе да, бу Гюргокъаны керти алаамат сууу барды. Сау болсун бу тегене бла бу кружканы былайгъа джарашдыргъан адам. Сууну джолоучулагъа багъалы болгъанын бек ариу ангылай кёре эдим, — деб бары да, кружканы кёзюу-кёзюу къолларына алыб: «Кёб джаша, Гюргокъа...» — деб джазылгъанны къайтарыб-къайтарыб айтадыла...

* * *

Гюргокъа бизни элибизни джамагъаты сыйын кёрген, огъурлу къартланы бири эди. Ёмюрю совхозда ишлеб келиб, пенсиягъа чыкыгъанлы юч-тёрт джыл бола эди. Ол кесини акъыллы сёзюу бла, тюз иннети бла сабийлеге ата кибики, уллулагъа да къарнаш кибики болгъан эди.

Элчиле айтханнга кёре, кимге не бла джарайым, кьайсыгъа игилик этейим деб тургъанды. Хурметли къарт джолда джюрюген сагъатында да таш, агъач тюбесе, бир джанына ата, суу ашагъан ырхыланы тюзете айланганды. Табсыз ойнагъан сабийлени эслесе: «Балачыкъла, ма муну терс этесиз, быллай чюйре кылыкъланы киши кёрмесин, ишлеген адамла болугъуз», — деб юретмей, бир кере да озуб кетмегенди..

Малны, затны ургъан, кыйнагъан адам джолукъса уа: «Бу адебсизликге къарачы, сен аны сютюн ичесе, этин ашайса, ол затны ырызын этмей, халал малынгы къалай ураса?» — деб иги адамыча кереклисин бериучен эди.

Ахыры, Гюргокъаны кёзю кёрюб, къулагъы эштиб, ол бир терслиги болгъанны, кыйдам, бир джангылгъанны кёрсе, не урушмай, неда юретиб тюшюндюрмей кыймагъанды. Эсирген тюбесин, хауле кёрсюн, гитчени, онгузну кыйнагъан болсун, тиширугъа табсыз сёлешген эштсин — бу затланы барысына Гюргокъа тёзюб болмагъанды.

Джамагъатына, элине джарауну эм магъаналы затха санагъанды. Хар кюн сайын, аз, кёб болса да, бир ашхылыкъ этмесе, кёлуне чыртда джетмегенди.

Бир кюн Гюргокъа, адетича, танг аласы бла туруб, кёк эшегин да джерлеб, къургъакъ чымыртала алыб бир келейим деб, сыртха тебрегенди. Эшеги аллында, кеси да аны ызындан сыртлыкъны ёрге таяныб барады. Бара барыб, джолну огъары джанында къара суучукъда кеси ишлеб джарашдыргъан тегенени къатында тохтайды.

Къарт, эшегин хансдан джол таба буруб, тегенени не болумда тургъанына къарайды. Тюбюнде ташларын джарашдыра, табсызыракъ кёрюб, бир-бирлерин ауушдура, алайда кёб тюртмюрт этеди. Сора, терекчикге такъгъан кружкасы бла къара суудан, алыб, эки-юч кере уртлайды. «Эх, асуулуду туугъан джерими бу суу! Ичигиз, джолоучула, ичигиз! Джуртугъузну чокъракъ суу анагъызын сютю кибикиди. Иннетигиз, мунуча тап-таза болсун», — деб акъ сакъалын сылай, терен сагъышха киргенча, талай заманны турады. Эшегини окъугъанындан сагъайыб, бир къолу бла белинден тутта, бири бла да таякъгъа таяна, ынгычхай-ынгычхай, ёрге къобады.

«Эй, къартлыкъ, энди олтургъан джеримден турургъа да къыйын бола тебрегенди», — деб, тегенесини тубюне, башына дагыда бир кере кёз джетдириб, эшеги таба атлады.

Бир кесек замандан улоууна къургъакъ чымыртала джюк-леб, ызына къайтады. Эшек джол къыйырлада ёсген чырпыла, чыгъанала бла джубана, алгъа кеси аллына барады. Гюргокъа да, артха къалыб, джолгъа арба, балас тюзюрген ташланы, кулдаданы бир джанына ата келеди. Алай бла юйюне джетеди...

Бюгюн, бюгюче да джолоучула Гюргокъаны тегенесини къаты бла озадыла, андан чокъракъ сууну суйюб ичедиле. Къартны кружкасын къолгъа алгъанла аны юсюне эртде, ол сау заманда ким эсе да джазгъан сёзлени къайтарыб-къайтарыб окъуйдула: «Кёб джаша, Гюргокъа, ашхы суунг барды. Кёб джаша...»

- 1. Джолоучула къартха не юйю бюсюреу этедиле?
- 2. Гюргокъа ким эди? Аны къаллай халиси болгъанды? Ол эм магъаналы затха нени санайды?
- 3. Иги адамны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?

УРУН ЭНТДА

Байкъулланы Абдул-Керим

Махтанама, къойчу, сеннге джырлайма,
Тынгыла сен, суймеклигим джырдады.
Саугъанг бла алгъышлайма, сыйлайма.
Урун энтда — насыбыбыз къолдады.

Алтын джулдуз ёшюнюнгю джасайды,
Къууанама, атынг алчы сандады,
Джигер отну, боранны да хорлайды.
Урун энтда — насыбыбыз къолдады.

Къой кютесе, ишинги бек сюесе,
Джаша, къойчу, байлыкъ иште, къолдады.
Иш джашауду, джашау ишди, билесе,
Урун энтда — насыбыбыз алдады.

Къууан энди, биз Айгъа да минебиз,
Майна, шохлукъну джудузу андады.
Кёк кьойчуна, Чолпаннга да киребиз,
Урун энтда — насыбыбыз кьолдады.

Барабыз тюз тамлагъа пйнамлы,
Къанатыбыз ленинчи кенг джолдады.
Бизбиз джарыкъ джашау ючюн джууаблы.
Урун энтда — насыбыбыз кьолдады.

● 1. Назмуда урунуугъа къаллай сын бериледи? Кьойчуна не зат къу-
уандырады?

2. Сизни элде, районда, областда сиз билген белгили малчыланы
юсюнден хапар айтыгъыз.

СЮЙГЕН ДЖУРТУМДА

Хубийланы Осман

Кириш къаяла,
Шоркъалы суула,
Чегет талала
Кёзню алдайла
Сюйген джуртумда.
Отлайла малла
Майна алайда,
Нартюх сабанла
Бирден чайкъала
Сюйген джуртумда.

Тюзде, таулада
Элле, сахарла
Юйреб ёселле,
Халкъ насыблыды
Сюйген джуртумда.
Таза иннетде
Къарнаш миллетле,
Уруна бирге,
Къууанчлыдыла
Сюйген джуртумда.

БАШЛАРЫ

Китаб джашау нёгерди. <i>Стойскчланы Азамат</i>	3
Ана тил. <i>Биджиланы Асхат</i>	5

ҚЪАРАЧАЙ ФОЛЬКЛОРДАН

Фольклорну юсюнден	6
Джомакъла	7
Къызчыкъ бла къозучукъ	9
Батыр джашчыкъ	15
Акъяллы устаз	24
Байлыкъ, Насыб, Акъял	29
Къара къуш	31

ФОЛЬКЛОР ТЕМАЛАГЪА ДЖАЗЫЛГЪАНДАН

Къайсы уллуду? <i>Байкъулланы Даут</i>	38
Гипербола	44
Айю бла къарт <i>Байкъулланы Даут</i>	45
Шехайчыкъла. <i>Хубийланы Магомет</i>	49

НАРТ СЕЗЛЕ

Ата джуртну юсюнден	59
Илму, билим	60
Урунуу, джигерлик	60
Акъял, адамлыкъ, ишленмеклик	60
Эринчеклик	60
Эски джанауну юсюнден	61

ЭЛ БЕРГЕН ДЖОМАКЪЛА

Элберлени юсюнден	62
Юй бла мюлк	64
Хайуанла, битимле, башха затла	64

Табиғьат	65
Адам	65
Урунуу	65
Билим	66
Техника	66

ДЖАНГЫ ДЖОМАҚЪЛА

Кёб джаша. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	67
Мен кимме? <i>Хубийланы Осман</i>	69
Рахаглыкъны белгиси. <i>Джаубаланы Хусей.</i>	69
Нюрлюдюле, тюрлюдюле. <i>Джаубаланы Хусей</i>	70
Тум къарачыкъ. <i>Джаубаланы Хусей</i>	71
Омакъ кьонакъ. <i>Джаубаланы Хусей</i>	71
Сейир кюбюрчек	71
Джырчы. <i>Джаубаланы Хусей</i>	72

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЧЫГЪАРМАЛАРЫ

Бай бла джарлы. <i>Ертенланы Азрет</i>	73
Диалог бла монолог	77
Эсимдеди. <i>Ертенланы Азрет</i>	77
Бекмырзаны джашауу. <i>Байкъулланы Даут</i>	79
Хапарлау. суратлау	84
Къартны анты. <i>Хубийланы Осман</i>	86
Унуу пуду. <i>Шогенцукъов Алий</i>	91
Къуугъун. <i>Къобанланы Дахир</i>	99
Совет джуртум. <i>Бостанланы Хасан</i>	107
Бизни таула. <i>Бостанланы Хасан</i>	108
Назму тил бла проза тил	110
Октябръга. <i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	111
Москва. <i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	112
Пионерле Октябрда. <i>Зумакъулланы Танзиля</i>	114
Алтын къач. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	115
Эпитет	116
Карачаевск — шохлукъ шахар. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	116
Къыш. <i>Биджиланы Асхат</i>	118
Боран. <i>Биджиланы Асхат</i>	118
Бетлендириу	119
Къыш кюнде. <i>Хубийланы Назир</i>	119
Ленин джашагъан юйде. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	121
Сени устазынг. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	122
Ленинни джашы. <i>Тхайцухов Бемурза</i>	123
Сурат. <i>Сылпагъарланы Кулина</i>	129
Ол аджалны хорлагъанды. <i>Къобанланы Ахмат</i>	138
Таулада. <i>Къобанланы Ахмат</i>	139
Тенгле. <i>Хубийланы Осман</i>	140
Тиширыуну джигитлиги. <i>Гочияланы София</i>	148
Джигер къолла. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	163
Мамурач. <i>Лайпанланы Хамид</i>	165
Хапар	170
Биринчи къыш. <i>Боташланы Абидат</i>	171
Биринчи майгъа. <i>Зумакъулланы Танзиля</i>	172

Нечик игиди ишлеген. <i>Зумакъулланы Танзиля</i>	174
Гокка ханчыкъ. <i>Бостанланы Хасан</i>	175
Тау суучукъ. <i>Хубийланы Назир</i>	176
Чалкъычыкъ. <i>Эбзеланы Шахарбий</i>	178
Джур балачыкъ. <i>Блимгъотланы Мунир</i>	179
Бир ананы джашлары. <i>Чикатуев Микаэль</i>	183
Огъурлу къарт. <i>Джаубаланы Хусей</i>	185
Урун энтда. <i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	187
Сюйген джуртумда. <i>Хубийланы Осман</i>	188

Лайпанов Казий Танаевич
Суюнчев Азамат Алимович
Хубиев Магомед Ахьяевич

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник для V класса

На карачаевском языке

Редактор *А. Д. Баучиев*. Художник *Н. Г. Крицкий*
Художественный редактор *Л. А. Асланова*
Тех. редакторы: *М. Г. Климовская, Н. С. Прыткова*
Корректор *Л. Х. Бытдаева*

ИБ № 2452.

Сдано в набор 07.08.89. Подписано в печать 19.12.89.
ВУ 36783. Формат 60x84¹/₁₆. Бумага тип. № 1.
Гарнитура литературная. Печать высокая.
Усл. п. л. 11,2 + 0,2 форз. Усл. кр. отт. 12,6.
Уч. изд. л. 9,7 + 0,4 форз. Тираж 4000. Заказ № 4790.
Цена 40 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства.
357100. Черкесск, пл. Кирова 23. Дом печати.

Карачаево-Черкесское полиграфобъединение.
357100. Черкесск, ул. Первомайская, 47

Сведения о пользовании учебником

№№	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в конце года	в начале года
1				
2				
3				
4				
5				

40 кап.

#40053